

(इंग्रजीमध्ये टंकलिखित न्यायनिर्णयचा मराठीमध्ये अनुवाद)

[२०२२] ८ एस.सी.आर. ११२१

लाईफ इन्शुरेंस कॉर्पोरेशन ऑफ इंडिया

वि.

संजीव बिल्डर्स प्रायव्हेट लिमिटेड आणि इतर

(दिवाणी अपील क्र. ५९०९/२०२२)

सप्टेंबर १, २०२२

[न्या. अनिरुद्ध बोस आणि न्या. जे. बी. पारधीवाला]

दिवाणी प्रक्रिया संहिता, १९०८ – आदेश २ नियम २ आणि आदेश ६ नियम १७ –
दुरुस्ती अर्जावर आदेश २ नियम २ लागू करणे – असा निर्णय दिला की: आदेश २ नियम २
नंतरच्या खटल्याविरुद्ध प्रतिबंध म्हणून कार्य करते जर त्याच्या अर्जासाठी आवश्यक
अटींची पूर्तता झाली असेल आणि युक्तिवादांच्या दुरुस्तीचे क्षेत्र त्याच्या कार्यक्षेत्राबाहेर येत
असेल - आदेश २ नियम २ चा प्रतिबंध केवळ नंतरच्या खटल्यांना लागू होते - आदेश २
नियम २ एखाद्या खटल्याला लागू होऊ शकत नाही पर्यायाने विद्यमान खटल्यावर जी दुरुस्ती
मागितली जाते.

विनिर्दिष्ट अनुतोष कायदा, १९६३ - विनिर्दिष्ट पालनासाठी खटला - दिवाणी प्रक्रिया संहिता, १९०८ - आदेश २ नियम २, आदेश ६ नियम १७ - उत्तरवादींनी कराराच्या विनिर्दिष्ट पालनासाठी खटला दाखल केला आणि पर्यायाने, नुकसानभरपाईसाठी विनंती केली - उच्च न्यायालयाने उत्तरवादींना प्रतिज्ञापत्रात दुरुस्ती करण्यास परवानगी दिली, नुकसानीच्या पर्यायी दाव्यासाठी रक्कम वाढविण्याची मागणी केली - निर्णय दिला की : अपीलकर्त्याच्या वतीने मांडण्यात आलेल्या युक्तिवादात तथ्य नाही की सीपीसी च्या आदेश २ नियम २ - आदेश २ नियम २ च्या अंतर्गत प्रतिबंध लागू करून दुरुस्ती अर्ज फेटाळला जाऊ शकतो - प्रस्तुत खटल्यात मागणी केलेल्या दुरुस्तीला लागू होऊ शकत नाही - पुढे, दुरुस्ती अर्जाला रचनात्मक निर्णीत बाब तत्वाचाही फटका बसत नाही - तात्काळिक प्रकरणात या तत्वाचा कोणताही उपयोग होत नाही, पूर्ण सुनावणीनंतर पक्षकारांमध्ये कोणताही औपचारिक निर्णय झाला नसल्यामुळे - कराराच्या विशिष्ट कामगिरीच्या मुख्य सवलतीच्या पर्यायाने नुकसानीची रक्कम वाढविण्याच्या हेतूने खालील न्यायालयांनी प्रतिज्ञापत्रात सुधारणा करण्यास परवानगी दिली तेव्हा या न्यायालयासमोर खटला दाखल झाला आहे - तसेच, १९६३ च्या कायद्यातील तरतुदींनुसार येणाऱ्या विशिष्ट कामगिरीसाठी खटला दाखल होणार नाही, असा आग्रह यशस्वीपणे धरता येत नाही सीपीसीच्या तरतुदींद्वारे नियंत्रित केले जाईल - म्हणूनच, हे स्पष्ट आहे की अशा खटल्यास सीपीसीच्या आदेश ६, नियम १७ मधील तरतुदी लागू होतील आणि ज्या फिर्यादीने यापूर्वी नुकसान भरपाईसाठी सवलती समाविष्ट करण्यात अपयशी ठरले आहे किंवा ज्याने समाविष्ट केले आहे नुकसान भरपाईसाठी

दिलासा द्यावा, पण त्यात दुरुस्ती करावी, दुरुस्तीच्या माध्यमातून या सवलती सुरू करण्यासाठी न्यायालयाची परवानगी मागू शकता - उच्च न्यायालयाच्या खंडपीठाने दिलेला आदेश, दुरुस्ती अर्जाला अडथळा येऊ नये यासाठी एकल न्यायाधीशांनी दिलेल्या आदेशावर शिक्कामोर्तब करणारा आदेश - रचनात्मक निर्णीत बाबीचा सिद्धांत.

दिवाणी प्रक्रिया संहिता, १९०८ - आदेश ६ नियम १७ - युक्तिवादांची दुरुस्ती - असा निर्णय दिला : वादातील खरा प्रश्न निश्चित करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या सर्व सुधारणांना परवानगी द्यावी लागेल जर यामुळे दुसर् या बाजूवर अन्याय किंवा पूर्वग्रह निर्माण होणार नाही - हे अनिवार्य आहे, जसे की आदेश ६ नियम १७ च्या उत्तरार्धात "करेल" या शब्दाच्या वापरावरून स्पष्ट होते - युक्तिवादांच्या दुरुस्तीसाठी केलेल्या प्रार्थनेचा निपटारा करताना, न्यायालयाने हायपरटेक्निकल दृष्टिकोन टाळला पाहिजे, आणि सामान्यतः उदारमतवादी असणे आवश्यक आहे विशेषतः जेथे विरोधी पक्षाला खर्चाने भरपाई दिली जाऊ शकते - जेथे दुरुस्तीमुळे न्यायालय वादावर स्पष्टपणे विचार करण्यास सक्षम होईल आणि अधिक समाधानकारक निर्णय देण्यास मदत करेल, तेथे दुरुस्तीची प्रार्थना मंजूर केली जावी - जिथे दुरुस्तीने कारवाईचे कालबद्ध कारण सादर न करता केवळ अतिरिक्त किंवा नवीन दृष्टीकोन सादर करण्याचा प्रयत्न केला, मर्यादा संपल्यानंतरही दुरुस्तीला परवानगी दिली जाऊ शकते - केवळ दुरुस्तीसाठी अर्ज करण्यास उशीर करणे हा प्रार्थना नाकारण्याचा आधार नाही - जिथे विलंबाचा पैलू अस्पष्ट आहे, तेथे दुरुस्तीच्या प्रार्थनेला परवानगी दिली जाऊ शकते आणि निर्णयासाठी मर्यादेचा मुद्दा स्वतंत्रपणे तयार केला जाऊ शकतो.

दिवाणी प्रक्रिया संहिता, १९०८ – किंवा कलम ६ र. १७ - युक्तिवादांची दुरुस्ती - कधी परवानगी द्यावी आणि कधी देऊ नये - चर्चा केली.

विनिर्दिष्ट अनुतोष कायदा, १९६३ - कलम २१ (५) आणि कलम २२ (२) चे परंतुक-
दिवाणी प्रक्रिया संहिता, १९०८ – आदेश ६ नियम १७ - मधील परंतुक, हे दोन परंतुक वादीला त्याच्या प्रतिज्ञापत्रात दुरुस्ती करण्यास परवानगी देण्याच्या प्रश्नाशी निगडित आहेत - या दोन तरतुदींच्या अनुपस्थितीत, वादीला वाढीव नुकसान भरपाईसाठी दिलासा देऊन आपल्या युक्तिवादात दुरुस्ती करण्यास कायद्याने परवानगी नाही - आदेश ६ चा नियम १७ न्यायालयाने एखाद्या पक्षाला अशा प्रकारे आणि न्याय्य अटींवर आपल्या युक्तिवादात फेरफार किंवा दुरुस्ती करण्याची परवानगी देण्याचा अधिकार प्रदान केला आहे आणि पक्षकारांमधील वादातील खरा प्रश्न निश्चित करण्याच्या हेतूने आवश्यक असलेल्या अशा सर्व सुधारणा करण्यास परवानगी दिली आहे.

विनिर्दिष्ट अनुतोष कायदा, १९६३ – कलम २१ - व्याप्ती आणि च्या कक्षेत – चर्चा -
विनिर्दिष्ट अनुतोष दुरुस्ती कायदा, २०१८.

शब्द आणि वाक्यप्रयोग:

आदेश ६ नियम १७ च्या नंतरच्या भागात - दिवाणी प्रक्रिया संहिता, १९०८ – "करेल"-
आदेश ६ नियम १७ .

"दावा दाखल करण्यास कसूर करणे" आणि "हेतुपूर्वक त्याच्या दाव्याचा कोणताही भाग सोडणे" - चर्चा - दिवाणी प्रक्रिया संहिता, १९०८ - आदेश २ नियम २.

अपील फेटाळत न्यायालयाने

असा निर्णय दिला की : १.१ अशा दुरुस्तीला परवानगी न दिल्यास अशा दुरुस्तीसाठी प्रार्थना करणाऱ्या पक्षकाराचे कधीही भरून न निघणारे नुकसान होईल व क्षति पोहोचेल , असे न्यायालयाचे मत असेल, तर न्यायालयाने दुरुस्तीची विनंती मान्य करताना अत्यंत उदार असणे आवश्यक आहे, हे सर्वमान्य आहे. मर्यादेमुळे दिलासा देण्यास मनाई असलेल्या प्रत्येक प्रकरणात दुरुस्तीला परवानगी देऊ नये, असा कोणताही पूर्ण नियम नाही, हेही तितकेच सर्वमान्य आहे. दुरुस्तीला परवानगी दिल्यास खरोखरच न्यायाचे अंतिम उद्दिष्ट साध्य होईल आणि पुढील खटले टाळता येतील, असे न्यायालयाला वाटत असेल तर दुरुस्तीला परवानगी देणे न्यायालयासाठी नेहमीच खुले असते. दुरुस्तीला परवानगी देण्याचा अधिकार निःसंशयपणे व्यापक आहे आणि मर्यादेचा कायदा असूनही न्यायाच्या हितासाठी कोणत्याही टप्प्यावर त्याचा योग्य वापर केला जाऊ शकतो. प्रतिज्ञापत्रातील सुधारणांना लागू होणारी तत्त्वे लेखी निवेदनांच्या दुरुस्तीलाही तितकीच लागू पडतात. लेखी निवेदनात सुधारणा करण्यास परवानगी देण्यास न्यायालये अधिक उदार आहेत कारण त्या घटनेत पूर्वग्रहाचा प्रश्न कार्यान्वित होण्याची शक्यता कमी असते. प्रतिवादीला बचावासाठी पर्यायी याचिका घेण्याचा अधिकार आहे, जो तथापि, प्रस्तावित दुरुस्तीद्वारे दुसऱ्या बाजूवर अन्याय होऊ नये आणि वादीच्या बाजूने केलेली कोणतीही कबुली मागे घेतली जात नाही या अपवादाच्या अधीन आहे. [परि १९, २३, २५ आणि २६] [११३५-सी-डी; ११३७-डी; ११३८-बी-जी]

एल.जे. लिच अँड कं. लि. आणि इतर वि. जर्डीन स्किनर अँड कं.
 एआयआर १९५७ एससी ३५७ : [१९५७] एससीआर ४३८; टी. एन.
 ऍलोय फाऊंड्री कं. लि. वि. टी.एन. ईलेक्ट्रीसिटी बोर्ड आणि इतर
 (२००४) ३ एससीसी ३९२ : [२००४] २ एससीआर ३५२; पिरगोंडा
 होनगोंडा पाटिल वि. कलगोंडा शिडगोंडा पाटिल आणि इतर २ [१९५७]
 एससीआर ५९५ : एआयआर १९५७ एससी ३६३; गंगा बाई वि. विजय
 कुमार आणि इतर (१९७४) २ एससीसी ३९३ : [१९७४] ३ एससीआर
 ८८२; मे. गणेश ट्रेडिंग कं. वि. मोजी राम (१९७८) २ एससीसी ९१ :
 [१९७८] २ एससीआर ६१४ ; साऊथ कोंकण डिस्टिलेरीज आणि इतर
 वि. प्रभाकर गजानन नाईक आणि इतर (२००८) १४ एससीसी ६३२ :
 [२००८] १३ एससीआर २९५; ए.के. गुप्ता सन्स लि. वि. दामोदर व्हॅली
 कॉर्पोरेशन एआयआर १९६७ एससी ९६ : [१९६६] १ एससीआर ७९६;
 पंकजा आणि इतर वि. येल्लप्पा (मयत) कायदेशीर वारसदारांमार्फत
 आणि इतर (२००४) ६ एससीसी ४१५ – यावर भिस्त ठेवली.

१.२ युक्तिवादाच्या दुरुस्तीचा अर्ज मंजूर करणे किंवा फेटाळणे हे कायद्याचे एक मूलभूत तत्त्व असे आहे की सुधारित दाव्यावरील नवीन खटल्यास अर्ज दाखल करण्याच्या तारखेच्या मर्यादेने प्रतिबंधित केल्यास न्यायालये सामान्यतः दुरुस्तीस परवानगी देण्यास नकार देतात. परंतु दुरुस्तीचे आदेश द्यावेत की नाही, या विवेकबुद्धीचा वापर करताना हा घटक विचारात घ्यावा लागेल आणि न्यायाच्या हितासाठी आवश्यक असल्यास तो आदेश देण्याच्या

न्यायालयाच्या अधिकारावर परिणाम होणार नाही. [परिच्छेद ३०] [१९४९-डी-ई]

२. भारतीय आयुर्विमा महामंडळ या खटल्यामध्ये या न्यायालयाच्या समन्वय पीठाने पारित केलेल्या न्यायनिर्णय व आदेश (याच पक्षकारांच्या मधील) सध्याच्या अपिलाबाबत कोणताही अर्ज नाही. भारतीय आयुर्विमा महामंडळ या खटल्यामध्ये न्यायालयाने पारित केलेल्या न्यायनिर्णय आणि आदेश यांच्या जोरावर अपीलकर्ता सध्याच्या अपिलात यशस्वी होऊ शकत नाही. [परि ४२] [१९४८-डी]

भारतीय आयुर्विमा महामंडळ विरुद्ध संजीव बिल्डर्स प्रायव्हेट लिमिटेड

(२०१८) ११ एससीसी ७२२ : [२०१७] १० एससीआर २०८ – लागू

नाही असा निर्णय दिला.

३.१ "दावा दाखल करण्यास कसूर करणे" आणि "हेतुपूर्वक त्याच्या दाव्याचा कोणताही भाग सोडणे" हे शब्द हा नियम तयार करण्यामागे विधिमंडळाचा हेतू काय आहे हे दर्शवितात. 'खटला' या शब्दाचा अर्थ तरतुदीच्या संदर्भानुसार खटला दाखल करणे आणि खटला शेवटपर्यंत चालविणे या दोन्ही संदर्भात असू शकतो. सध्याच्या प्रकरणात, विधिमंडळाने वादीला न्यायालयाच्या परवानगीशिवाय वगळलेल्या कोणत्याही सवलतीसाठी खटला दाखल करण्यापासून किंवा त्याच्या दाव्याच्या कोणत्याही भागासंदर्भात खटला चालविण्यापासून प्रतिबंधित करणे योग्य वाटले. आदेश २ नियम २ (१) मध्ये अशी तरतूद आहे की प्रत्येक खटल्यात कारवाईच्या कारणासंदर्भात वादीला करण्याचा अधिकार असलेल्या संपूर्ण दाव्याचा समावेश असेल. [परिच्छेद ४५][१९४९-डी-ई]

३.२ सीपीसीच्या आदेश २ नियम २ चा प्रतिबंध फक्त नंतरच्या खटल्यांना लागू होते. जर दोन खटले आणि त्यात दावा केलेला दिलासा एकाच कारणावर आधारित असेल तर सीपीसीच्या आदेश २ नियम २ अंतर्गत पुढील खटला प्रतिबंधित केला जाईल. तथापि, सीपीसीच्या आदेश २ नियम २ अन्वये प्रतिबंध लागू करून दुरुस्ती अर्ज फेटाळला जाऊ शकतो, या अपीलकर्त्याच्या वतीने मांडण्यात आलेल्या युक्तिवादात तथ्य नाही. सीपीसीचा आदेश २ नियम २ विद्यमान खटल्यावर मागणी केलेल्या दुरुस्तीवर लागू होऊ शकत नाही. तसेच येथे अपीलकर्त्याच्या वतीने उपस्थित केलेल्या युक्तिवादाने प्रभावित झाले नाही की दुरुस्ती अर्ज रचनात्मक निर्णीत बाबीच्या तत्त्वाने प्रभावित आहे. पूर्ण सुनावणीनंतर पक्षकारांमध्ये कोणताही औपचारिक निर्णय झाला नसल्याने तात्काळ खटल्यात रचनात्मक न्यायदानाचे तत्त्व लागू होत नाही. या न्यायालयासमोरील खटला अशा टप्प्यावर आला आहे जेव्हा खालील न्यायालयांनी कराराच्या विनिर्दिष्ट पालनाच्या मुख्य मदतीच्या पर्यायाने नुकसानीची रक्कम वाढविण्याचा हेतूने, प्रतिज्ञापत्रात दुरुस्ती करण्यास परवानगी दिली. [परि ४९, ५० आणि ५२]

[११५२-डी-ई; ११५३-जी-एच; ११५४-ए]

गुरबक्स सिंग वि. भूरालाल एआयआर १९६४ एससी १८१० : [१९६४]

७ एससीआर ८३१ – चे अनुसरण केले.

वैश कोऑपरेटिव्ह आदर्श बँक लि. वि. गीतांजली देशपांडे आणि इतर

(२००३) १०२ डीएलटी ५७० - मंजूर.

४.१ अधिनियम १९६३ मध्ये असे म्हटले आहे की पालनासाठी दाव्याव्यतिरिक्त किंवा त्याऐवजी, वादी नुकसान भरपाईचा दावा करण्यास पात्र आहे. कलम २१ च्या उपकलम (२) अन्वये, न्यायालयाला उल्लंघनासाठी नुकसानभरपाई देण्याचा अधिकार आहे जेथे असे म्हटले जाते की प्रतिवादीने पक्षकारांमध्ये करार मोडला आहे परंतु जर तो निर्णय घेतो की विशिष्ट कामगिरी दिली जाऊ नये. कलमाचे पोटकलम (३) हे केवळ विनिर्दिष्ट पालनामुळे खटल्याच्या न्यायाचे समाधान होणार नाही, असे मत असलेल्या विनिर्दिष्ट पालनाच्या आदेशाव्यतिरिक्त उल्लंघनासाठी नुकसानभरपाई देण्याचे अधिकार न्यायालयाला देते. मात्र, पोटकलम (५) नुसार जोपर्यंत फिर्यादीने फिर्यादीत अशा नुकसानभरपाईचा दावा केला नाही, तोपर्यंत या कलमांतर्गत नुकसान भरपाई देता येणार नाही. ही तरतूद बंधनकारक आहे. कलमाच्या पोट कलम (५) मधील कलम २१ मुख्य तरतुदीची कठोरता कमी करून ज्या वादीने प्रतिज्ञापत्रात अशा नुकसानभरपाईचा दावा केला नाही त्याला कार्यवाहीच्या कोणत्याही टप्प्यावर वादपत्रात दुरुस्ती करण्याची परवानगी दिली आहे आणि न्यायालय, अशी तरतूद केली गेली आहे की, कार्यवाहीच्या कोणत्याही टप्प्यावर न्याय्य अटींवर अशा नुकसानभरपाईचा दावा समाविष्ट करण्यासाठी दुरुस्तीस परवानगी देईल. कलम २२ मध्ये एक अवास्तव तरतूद आहे जी सीपीसीला डावलते. स्थावर मालमत्तेच्या हस्तांतरणासाठी कराराच्या विनिर्दिष्ट पालनाचा दावा करणारी वादी योग्य परिस्थितीत विनिर्दिष्ट पालनाव्यतिरिक्त मालमत्तेचा ताबा, विभाजन आणि स्वतंत्र ताबा मागू शकते. विनिर्दिष्ट पालनाचा दावा फेटाळल्यास फिर्यादी इसान्याची रक्कम किंवा भरलेल्या डिपॉझिटच्या परताव्यासह इतर कोणत्याही सवलतीचा दावा करू शकतो. कलम २१ च्या पोट कलम (५) मधील तरतुदीनुसार, कलम २२ च्या पोट कलम (२)

मध्ये असे नमूद केले आहे की, असा दिलासा न्यायालयाकडून विशिष्ट दावा केल्याशिवाय देता येणार नाही. तथापि, या परंतुकानुसार न्यायालयाने कार्यवाहीच्या कोणत्याही टप्प्यावर वादीला अशा सवलतीचा दावा करण्यासाठी वादपत्रात सुधारणा करण्याची परवानगी द्यावी जेथे मुळात न्याय्य वाटेल अशा अटीवर दावा केला गेला नसेल. [परि ५४, ५५, ५६ आणि ५८] [११५४-बी; ११५५-बी-ई; ११५६-डी-ई]

शमसू सुहरा बीवी वि. जी ऍलेक्स आणि इतर (२००४) ८ एससीसी

५६९ : [२००४] ३ पुरवणी एससीआर ६५३ - चा संदर्भ दिला.

४.२ मूळ वादपत्रातील फिर्यादींनी विक्रीच्या कराराच्या विनिर्दिष्ट पालनासाठी हुकूमनाम्या व्यतिरिक्त नुकसानभरपाईचा दावा केला. त्यामुळे काटेकोरपणे सांगायचे झाले तर अधिनियम १९६३ च्या कलम २१ मधील तरतुदी सध्याच्या प्रकरणातील वस्तुस्थितीस लागू होत नाहीत. केवळ रु. १,०१,००,०००/- पर्यंत मर्यादित असलेल्या मूळ वादपत्रात मूळ दाव्यापेक्षा वाढीव नुकसान भरपाई मिळावी हा फिर्यादीचा हेतू असल्याचे दिसून येते. वरील हेतू तेव्हा स्पष्ट होतो जेव्हा दुरुस्तीची विनंती करणाऱ्या अर्जात केलेल्या युक्तिवादांचा विचार केला जातो कारण, गेल्या ३० वर्षांत खटल्याच्या मालमत्तेच्या मूल्यात प्रचंड वाढ झाली आहे ज्याचा नुकसानीच्या प्रमाणात विपरीत परिणाम झाला आहे, हे लक्षात घेता, नुकसानभरपाई, अपीलकर्ता / प्रतिवादीने कराराचे उल्लंघन केल्याबद्दल मागितलेला दिलासा. फिर्यादींच्या म्हणण्यानुसार, मूळ वादपत्रात दावा केल्याप्रमाणे नुकसान भरपाईची रक्कम रु. १,०१,००,०००/- पर्यंत वाढविणे आवश्यक आहे कारण खटल्यात अवाजवी विलंब होत आहे, ज्यामुळे वर्षानुवर्षे फिर्यादींचे अधिक नुकसान झाले आहे आणि

म्हणूनच, त्यांनी वर नमूद केल्याप्रमाणे नुकसान भरपाईची रक्कम रु. १,०१,००,०००/- वरून सध्याच्या मूल्यापर्यंत वाढविण्याची मागणी केली आहे. नमूद केलेले दोन परंतुक, फिर्यादीला त्याच्या वादपत्रात सुधारणा करण्यास परवानगी देण्याच्या प्रश्नाशी निगडित आहेत. या दोन परंतुकां अभावी फिर्यादीला वाढीव मोबदल्यासाठी दिलासा देऊन आपल्या वादपत्रात दुरुस्ती करणे कायद्याने मान्य नाही. सीपीसीच्या आदेश ६ च्या नियम १७ मध्ये एखाद्या पक्षकाराला अशाप्रकारे आणि न्याय्य अटींवर आपल्या वादपत्रात बदल किंवा दुरुस्ती करण्याची परवानगी देण्याचा अधिकार न्यायालयाला देण्यात आला आहे. हा नियम एवढ्यावरच थांबत नाही, तर पुढे असे म्हटले आहे की, अशा सर्व दुरुस्ती निश्चित करण्याच्या हेतूने आवश्यक त्या करण्यात याव्यात पक्षांमधील वादात खरा प्रश्न एखाद्या पक्षकाराला त्याच्या युक्तिवादात सुधारणा करण्याची परवानगी देण्याचा अधिकार न्यायालयाला देणारी ही तरतूद विशिष्ट मदत कायदा, १९६३ लागू झाला तेव्हापासूनच कायद्याच्या पुस्तिकेत होती. त्यामुळे असे गृहीत धरता येईल की, जेव्हा नंतरचा कायदा तयार होत होता, तेव्हा वादपत्रात दुरुस्ती करण्यास परवानगी देण्याच्या न्यायालयाच्या या अधिकाराची संसदेला जाणीव होती. त्यामुळे अधिनियम, १९६३ मधील तरतुदींनुसार विशिष्ट कामगिरीचा खटला सीपीसीच्या तरतुदींनुसार चालणार नाही, असा आग्रह यशस्वीपणे धरता येणार नाही. त्यामुळे अशा खटल्याला सीपीसीच्या आदेश ६ नियम १७ मधील तरतुदी लागू होतील आणि ज्या फिर्यादीने यापूर्वी नुकसानभरपाईसाठी सवलतींचा समावेश करण्यात अपयशी ठरविले आहे किंवा ज्याने नुकसानभरपाईसाठी सवलतींचा समावेश केला आहे परंतु त्यात सुधारणा करण्याची मागणी केली आहे, तो दुरुस्तीद्वारे या सवलती लागू करण्यासाठी न्यायालयाची परवानगी मागू शकतो. [पारस ६४ व ६६]

[११६०-एफ-एच; ११६१-ए-बी, ई-एच; ११६२- ए]

४.३ अंतिम निष्कर्ष:

(i) आदेश २ नियम २ सीपीसी नंतरच्या खटल्याविरुद्ध एक प्रतिबंध म्हणून कार्य करते जर त्याच्या अर्जासाठी आवश्यक अटींची पूर्तता झाली आणि त्याच्या कक्षेपलीकडे वादपत्रांच्या दुरुस्तीचे क्षेत्र खूप कमी झाले. त्यामुळे आदेश २ नियम २ सीपीसी अंतर्गतदुरुस्तीवर बंदी घालण्याची मागणी चुकीची आणि म्हणूनच नकारात्मक आहे.

(ii) वादातील खरा प्रश्न निश्चित करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या सर्व दुरुस्त्यांना परवानगी दिली जाईल, जर यामुळे दुसऱ्या बाजूवर अन्याय किंवा पूर्वग्रह निर्माण होणार नाही. हे बंधनकारक आहे, सीपीसीच्या आदेश 6 नियम 17 च्या नंतरच्या "करेल" या शब्दाच्या वापरावरून स्पष्ट होते.

(iii) दुरुस्तीची विनंती मान्य करावी

(i) पक्षकारांमधील वादाचा प्रभावी आणि योग्य निर्णय घेण्यासाठी दुरुस्ती आवश्यक असल्यास, आणि

(ii) कामकाजाची बहुविधता टाळण्यासाठी, परंतु

(a) दुरुस्तीमुळे दुसऱ्या बाजूवर अन्याय होत नाही,

(b) दुरुस्तीद्वारे, दुरुस्तीची मागणी करणारे पक्षकार दुसऱ्या बाजूला अधिकार प्रदान करणाऱ्या पक्षकाराने केलेली कोणतीही स्पष्ट कबुली मागे घेण्याचा प्रयत्न करित नाहीत आणि

(c) या दुरुस्तीमुळे मुदतीबाहेर गेलेला दावा केला जात नाही, परिणामी (विशिष्ट परिस्थितीत)मौल्यवान हक्काची दुसरी बाजू काढून घेतली जाते.

(iv) सामान्यतः दुरुस्तीसाठी विनंती करण्यास परवानगी देणे आवश्यक आहे जोपर्यंत

(i) या दुरुस्तीद्वारे, मुदतीबाहेर गेलेला दावा सादर करण्याचा प्रयत्न केला जातो, अशा परिस्थितीत दाव्यास वेळ प्रतिबंधित केली जाईल ही वस्तुस्थिती विचार करण्यायोग्य एक प्रासंगिक घटक बनते,

(ii) दुरुस्तीमुळे खटल्याचे स्वरूप बदलते,

(iii) दुरुस्तीची प्रार्थना दुर्भावनापूर्ण आहे, किंवा

(iv) या दुरुस्तीमुळे दुसरी बाजू वैध बचाव गमावते.

(v) वादपत्रात दुरुस्ती करण्याच्या विनंतीचा निपटारा करताना न्यायालयाने हायपरटेक्निकल दृष्टिकोन टाळला पाहिजे आणि सामान्यतः उदारमतवादी असणे आवश्यक आहे, विशेषतः जेथे विरोधी पक्षाला वादस्वर्चाद्वारे भरपाई दिली जाऊ शकते.

(vi) जेथे या दुरुस्तीमुळे न्यायालयाला या वादाचा स्पष्टपणे विचार करता येईल आणि अधिक समाधानकारक निर्णय देण्यास मदत होईल, तेथे दुरुस्तीची विनंती मान्य करण्यात यावी.

(vii) जेथे या दुरुस्तीत मुदतीबाहेर गेलेल्या दाव्याचे कारण न आणता केवळ अतिरिक्त किंवा नवीन दृष्टिकोन आणण्याचा प्रयत्न केला गेला असेल, तर मुदत संपल्यानंतरही दुरुस्तीला परवानगी दिली जाऊ शकते.

(viii) दुरुस्तीला न्याय्य रीतीने मंजूर केली जाऊ शकते जिथे ती वादपत्रातील भौतिक तपशिलांची अनुपस्थितीत दुरुस्तीचा हेतू आहे.

(ix) केवळ दुरुस्तीसाठी अर्ज करण्यात विलंब हे कारण नाही. जेथे विलंबाचा पैलू वादातीत आहे, दुरुस्तीसाठी विनंतीस परवानगी दिली जाऊ शकते आणि मर्यादेचा मुद्दा निर्णयासाठी स्वतंत्रपणे तयार केला जाऊ शकतो.

(x) जेथे दुरुस्तीमुळे खटल्याचे स्वरूप बदलते, कारवाईचे कारण बदलते, जेणेकरून वादपत्रात स्थापित केलेल्या खटल्यापेक्षा पूर्णपणे नवीन खटला उभा करता येईल, तेथे दुरुस्ती नाकारली गेली पाहिजे. तथापि, जेथे मागणी केलेली दुरुस्ती केवळ वादपत्रातील सवलतीच्या संदर्भात आहे आणि वादपत्रात आधीच मांडल्या गेलेल्या तथ्यांवर आधारित आहे, तेथे सामान्यतः दुरुस्तीस परवानगी देणे आवश्यक आहे.

(xi) खटला सुरू होण्यापूर्वी जेथे दुरुस्ती ची मागणी केली जाते, तेथे न्यायालयाने आपला दृष्टिकोन उदार असणे आवश्यक आहे. विरोधी पक्षाला दुरुस्तीत स्थापन केलेल्या खटल्याची पूर्तता करण्याची संधी मिळेल, ही वस्तुस्थिती न्यायालयाने लक्षात घेणे आवश्यक आहे. जसे की, जेथे दुरुस्तीमुळे विरोधी पक्षाबद्दल कधीही भरून न निघणारा पूर्वग्रह निर्माण होत नाही, किंवा विरोधी पक्षाला पक्षापासून दूर केले जात

नाही. पक्षकाराने दुरुस्तीची मागणी केल्याने जो फायदा झाला होता, तो दुरुस्तीला परवानगी देणे आवश्यक आहे. त्याचप्रमाणे पक्षकारांमधील वादातील मुख्य मुद्द्यांवर न्यायालयाने प्रभावीपणे निर्णय घेण्यासाठी जेथे दुरुस्ती आवश्यक आहे, तेथे दुरुस्तीला परवानगी देण्यात यावी. [पॅरा डी ७०] [११६२-जी-एच; ११६३-ए-एच; ११६४-ए-एच]

बी. के. नारायणा पिल्लई वि. परमेश्वरन पिल्लई आणि इतर (२०००) १ एससीसी ७१२ : [१९९९] ५ पुरवणी एससीआर २७१; जगदीश सिंग वि. नत्थू सिंग (१९९२) १ एससीसी ६४७ : [१९९१] २ पुरवणी एससीआर ५६७ - यावर भिस्त ठेवली.

चरण दास आणि इतर वि. अमीर खान आणि इतर एआयआर १९२१ पीसी ५०; किशनदास रुपचंद आणि इतर वि. रचप्पा विठोबा शिलावंत आणि इतर आयएलआर (१९०९) ३३ बॉम्ब ६४४; रगु थिलक डी. जॉन वि. एस. रयप्पन आणि इतर (२००१) २ एससीसी ४७२; विश्वंभर आणि इतर वि. लक्ष्मीनारायण (मयत) त्यांच्या कायदेशीर वारासदारांमार्फत आणि इतर (२००१) ६ एससीसी १६३ ; विनीत कुमार वि मंगल सेन वढेरा (१९८४) ३ एससीसी ३५२ : [१९८४] २ एससीआर ३३३ : एआयआर १९८५ एससी ८१७; संजीव बिल्डर्स प्रा. लि. आणि इतर वि. लाईफ इन्शुरन्स कॉर्पोरेशन ऑफ इंडिया २०१८ एससीसी ऑनलाईन

बॉम्ब १५२८३; मोह. खलील खान आणि इतर वि. महबूब अली मिलन
 आणि इतर एआयआर १९४९ पीसी ७८; उपेंद्र नरेन रॉय वि. राय
 जानोकी नाथ रॉय एआयआर १९१९ कॅल ९०४; कहिनी डेव्हलपर्स प्रा.
 लि. वि. मुकेश मोरारजीपंचमतिया आणि इतर (२०१३) ३ महा एलजे
 ४४०; द आर्य प्रदेशक प्रितिनिधी सभा, सिंध, पंजाब आणि
 बिलोचिस्तान वि. लाहोरी माल आणि इतर (१९२४) ६ लाह एलजे २८६
 : एआयआर १९२४ ४८ लाह ७१३; सोमसुंदरम चेट्टीअर वि. चिदंबरम
 चेट्टीयार, एआयआर १९५१ मद २८२; विजय गुप्ता वि. गगनींधर केआर
 गांधी आणि इतर., २०२२ एससीसी ऑनलाईन दिल १९८७ - चा संदर्भ
 दिला.

निर्णय विधी संदर्भ

[२०१७] १० एससीआर २०८	परि ७	लागू होत नाही असा निर्णय दिला
[१९५७] एससीआर ४३८	परि १९	यावर भिस्त ठेवली
[२००४] २ एससीआर ३५२	परि २०	यावर भिस्त ठेवली
[१९५७] एससीआर ५९५	परि २२	यावर भिस्त ठेवली
[१९७४] ३ एससीआर ८८२	परि २३	यावर भिस्त ठेवली

[१९७८] २ एससीआर ६१४	परि २४	यावर भिस्त ठेवली
[२००८] १३ एससीआर २९५	परि २५	यावर भिस्त ठेवली
[१९६६] १ एससीआर ७९६	परि २७	यावर भिस्त ठेवली
(२००४) ६ एससीसी ४१५	परि २९	चा संदर्भ दिला
(२००१) २ एससीसी ४७२	परि ३१	चा संदर्भ दिला
(२००१) ६ एससीसी १६३	परि ३२	चा संदर्भ दिला
[१९८४] २ एससीआर ३३३	परि ३३	चा संदर्भ दिला
[१९६४] ७ एससीआर ८३१	परि ४८	चे अनुसरण केले
[२००४] ३ पुरवणी एससीआर ६५३	परि ५६	चा संदर्भ दिला
[१९९९] ५ पुरवणी एससीआर २७१	परि ६१	यावर भिस्त ठेवली
[१९९१] २ पुरवणी एससीआर ५६७	परि ६२	यावर भिस्त ठेवली

दिवाणी अपील अधिकारिता :- दिवाणी अपील क्रमांक ५९०९/२०२२.

अपील [एल] क्रमांक ४९९/२०१८ चेंबर समन्स क्र. ८५४/२०१७ मध्ये दावा क्र. ८९४/१९८६ मध्ये मुंबई येथील मुंबई उच्च न्यायालयाच्या अधिकारात पारित केलेल्या दिनांक १३.१२.२०१८ रोजी न्यायनिर्णय आणि आदेश यावरून.

डी.एन. गोबुरधुन, व. अधिवक्ता, आकाश कमरा, कु. गौरी गोबरधन, अपीलकर्त्याकरिता वकील.

संजीव सेन, व. अधिवक्ता, महेश अग्रवाल, अंकुर सैगल, एन. जनार्दनन, कु. काजल दलाल, अभिनव गर्ग, कु. दिपशिखा मिश्रा, इ. सी. अग्रवाल, उत्तरवादीकरिता वकील.

न्या. जे. बी. पारडीवाला यांच्याद्वारे न्यायालयाचा न्यायनिर्णय पारित :-

१. अनुमती दिली.

२. हे अपील दिनांक ०८.०६.१९७९ च्या कराराच्या आधारे कराराच्या विनिर्दिष्ट पालनासाठी यातील उत्तरवादींनी (मूळ वादी) दाखल केलेल्या खटल्यातील प्रतिवादीच्या सांगण्यावरून आहे आणि अपील [एल] ४९९/२०१८ मध्ये मुंबई उच्च न्यायालयाने दिनांक १३.१२.२०१८ रोजी पारित केलेल्या न्यायनिर्णय आणि आदेशाविरुद्ध निर्देशित आहे, दिनांक ११.०९.२०१८ च्या खटला क्रमांक ८९४/१९८६ मध्ये चेंबर समन्स क्रमांक ८५४/२०१७ मध्ये सामान्य मूळ दिवाणी अधिकारक्षेत्राच्या बाजूने विद्वान एकल न्यायाधीशाने दिलेल्या

आदेशावरून उद्भवत आहे . फिर्यादींच्या विनंतीवरून उच्च न्यायालयाने चेंबर समन्स मंजूर करून फिर्यादींना वादपत्रात दुरुस्ती करण्याची मुभा दिली. उच्च न्यायालयाने चेंबर समन्समध्ये पारित केलेल्या आदेशावर खंडपीठाने अपील [एल] ४९९/२०१८ मध्ये शिक्षामोर्तब केले. नुकसानभरपाईच्या पर्यायी दाव्यापोटी ही रक्कम वाढविण्याची मागणी करत उच्च न्यायालयाने फिर्यादींना वादपत्रात दुरुस्ती करण्याची परवानगी दिली.

तथ्यात्मक मांडणी

३. अभिलेखावरील बाबींवरून असे दिसते की येथे प्रतिवादी मूळ वादी आहेत आणि येथे अपीलकर्ता खटला क्रमांक ८९४/१९८६मधील मूळ प्रतिवादी आहे, जो मुंबई उच्च न्यायालयात मूळ शाखेत आजपर्यंत प्रलंबित आहे. दिनांक ०८.०६.१९७९ रोजीच्या कराराच्या विनिर्दिष्ट पालनासाठी हा खटला दाखल करण्यात आला आहे. पर्यायाने फिर्यादींनी नुकसानभरपाईची मागणीही केली आहे. विशेषतः चेंबर समन्सच्या समर्थनार्थ दाखल केलेल्या प्रतिज्ञापत्रात नमूद केलेल्या कारणास्तव नुकसानभरपाईची रक्कम वाढविण्याची मागणी याचिकाकर्त्यांनी चेंबर समन्स क्रमांक ८५४/२०१७ मध्ये केली.

४. उच्च न्यायालयाच्या विद्वान एकल न्यायाधीशांनी दिनांक ११.०९.२०१८ च्या आदेशाद्वारे वर नमूद केलेले चेंबर समन्स मंजूर केले, मर्यादेचा मुद्दा खुला ठेवला आणि प्रतिवादी, अपीलकर्त्याला अतिरिक्त लेखी निवेदन दाखल करण्याची परवानगी दिली.

५. येथे अपीलकर्त्याने या आदेशाविरुद्ध अपील दाखल करण्यास प्राधान्य दिले, जे दिनांक १३.१२.२०१८ च्या आदेशाद्वारे फेटाळले गेले.

६. वर नमूद केलेल्या उच्च न्यायालयाने पारित केलेल्या आक्षेपित आदेशाने व्यथित आणि असंतुष्ट होऊन अपीलकर्ता (मूळ प्रतिवादी) सध्याच्या अपीलासह या न्यायालयासमोर आहे.

अपीलकर्त्याच्या वतीने सादर केलेली निवेदने.

७. उच्च न्यायालयाने हा आदेश पारित करताना गंभीर चूक केली आहे, असे निवेदन याचिकाकर्त्याच्या वतीने ज्येष्ठ वकिलांनी सादर केले. त्यांनी पुढे असे सादर केले की, भारतीय आयुर्विमा महामंडळ विरुद्ध संजीव बिल्डर्स प्रायव्हेट लिमिटेड आणि इतर (२०१८) ११ एससीसी ७२२ एकाच पक्षकारांमध्ये, एकाच खटल्याच्या कार्यवाहीतून उद्भवलेल्या या खटल्यात उच्च न्यायालयाने पारित केलेल्या आदेशाकडे उच्च न्यायालयाने दुर्लक्ष केले.

८. विशेषतः भारतीय आयुर्विमा महामंडळ या खटल्यामध्ये (उपरोल्लेखित) दिनांक २४.१०.२०१७ रोजी दिलेल्या न्यायनिर्णय व आदेशाद्वारे या न्यायालयाने खटल्यातील फिर्यादी क्रमांक ३ म्हणून नेमणूक दाराला दोषी ठरविण्याची मागणी करणारी पूर्वीची दुरुस्ती फेटाळून लावल्यानंतर उच्च न्यायालयाने फिर्यादींना एकतीस वर्षांच्या कालावधीनंतर वादपत्रात सुधारणा करण्याची परवानगी द्यायला नको होती, असा युक्तिवाद विद्वान वकील करतील.

९. दिवाणी प्रक्रिया संहिता, १९०८ (संक्षिप्ततेसाठी 'सीपीसी') च्या आदेश २ नियम २ मधील तरतुदींमुळे या दुरुस्तीला फटका बसला आहे, याचा विचार करण्यात उच्च न्यायालय अपयशी ठरले, असे विद्वान वकील सादर करतील. ते सादर करतील की, या दुरुस्तीला रचनात्मक निर्णीत बाबीच्या तत्वाचा ही फटका बसतो असे म्हणता येईल.

१०. ज्या वेळी खटला सुरू झाला, त्यावेळी १,०१,००,०००/- रुपयांचे नुकसान झाल्याचे विद्वान वकिलांनी निदर्शनास आणून दिले [अक्षरात एक कोटी एक लाख रुपये] पर्यायात अशी प्रार्थना करण्यात आली. दुरुस्तीच्या माध्यमातून आता जी नुकसान भरपाई मागितली गेली आहे, ती रु. ४,००,०१,००,०००/- [रु. चारशे कोटी आणि एक लाख केवळ] आहे.

११. वर नमूद केलेल्या परिस्थितीत अपीलकर्त्याची (मूळ प्रतिवादी) यांच्या वतीने उपस्थित असणाऱ्या विद्वान वकिलाने विनंती केली की, त्याच्या अपिलात तथ्य आहे, ते मंजूर केले जावे आणि उच्च न्यायालयाने पारित केलेला आक्षेपित आदेश रद्द करण्यात यावा आणि वादींनी दाखल केलेला मूळ दुरुस्ती अर्ज फेटाळण्यात यावा.

उत्तरवादींच्या वतीने सादर केलेली निवेदने :-

१२. दुसरीकडे, प्रतिवादींच्या (मूळ वादी) उपस्थित असणाऱ्या विद्वान वरिष्ठ वकिलांनी सादर केले की, उच्च न्यायालयाने हा आदेश पारित करताना कोणतीही चूक केली नाही, कायद्याच्या कोणत्याही त्रुटीबद्दल बोलू नये, असे म्हणता येणार नाही. खटल्यातील प्रतिवादीकडून चिडचिड होऊ शकणाऱ्या मर्यादेचा प्रश्न उच्च न्यायालयाने खुला ठेवला असून प्रतिवादीला आपले अतिरिक्त लेखी निवेदन दाखल करण्याची ही मुभा देण्यात आली आहे.

१३. विद्वान वकील असा युक्तिवाद करतील की, खटल्यावर निर्णय होणे अद्याप बाकी आहे; आणि अशा परिस्थितीत, नुकसानभरपाईची रक्कम वाढविण्याच्या हेतूने वादपत्रात दुरुस्ती करण्यास उशीर झाल्यास प्रतिवादीला कोणताही गंभीर पूर्वग्रह होणार नाही.

१४. विद्वान वकिलांनी पुढे सादर केले की, सीपीसी च्या आदेश २ नियम २ मधील तरतुदी दुरुस्ती करण्याची मागणी करणाऱ्या अर्जाला लागू करता येणार नाही.

१५. भारतीय आयुर्विमा महामंडळ या प्रकरणात (उपरोल्लेखित) बाबतीत याच पक्षकारांसंदर्भात पारित केलेला या न्यायालयाने दिलेला निर्णय पूर्णपणे वेगळ्या संदर्भात आहे, असा युक्तिवाद विद्वान वकिलांनी शेवटच्या वेळी केला. या न्यायालयापुढे केलेल्या अपिलात मुद्दा असा होता की, खटला दाखल झाल्याच्या तारखेपासून सत्तावीस वर्षांचा कालावधीनंतर खटल्यातील फिर्यादींपैकी एक म्हणून नेमणुकीला दोषी ठरवता आले असते का?

१६. वर नमूद केलेल्या अशा परिस्थितीत या अपिलात तथ्य नाही, ते खर्चासह फेटाळले जावे, अशी विनंती फिर्यादींचे विद्वान वकील करतात.

विश्लेषण

१७. पक्षकारांच्या वतीने उपस्थित असणारे विद्वान वकील यांचे म्हणणे ऐकल्यानंतर आणि रेकॉर्डवरील सामग्री पाहिल्यानंतर कायद्याचे खालील प्रश्न या न्यायालयाच्या विचारार्थ येतात:

१. उच्च न्यायालयाने कोणतीही भौतिक अनियमितता केली आहे की नाही संबंधित आदेश देताना प्रकरणाच्या मुळाशी जाणारी किंवा न्यायालयीन त्रुटी?

२. आदेश २ नियम २ सीपीसीच्या तरतुदी दुरुस्ती अर्जाला लागू करता येतील का?

३. नुकसानभरपाईची रक्कम वाढविण्याच्या हेतूने करण्यात आलेल्या दुरुस्तीला विधायक पुनर्वसन न्यायदानाच्या सिद्धांताचा फटका बसतो असे म्हणता येईल का?

४. भारतीय आयुर्विमा महामंडळ या खटल्याच्या (उपरोल्लेखित) बाबतीत याच पक्षकारांच्या बाबतीत या न्यायालयाच्या समन्वयपीठाने दिलेला निर्णय आणि आदेश यांचा सध्याच्या अपिलावर काही परिणाम होतो का?

५. प्रस्तुतचे अपील विनिर्दिष्ट अनुतोष कायदा, १९६३ (१९६३ चा ४७) (थोडक्यात, 'अधिनियम १९६३') च्या कलम २१ (५) आणि कलम २२ (२) चे परंतुकामध्ये समाविष्ट आहे का?

१८. दोन्ही बाजूंनी मांडण्यात आलेल्या प्रतिस्पर्धी युक्तिवादांबाबत निर्देश करण्यापूर्वी आणि उच्च न्यायालयाने फिर्यादींना प्रार्थनेच्या कलमासंदर्भात वादपत्रात दुरुस्ती करण्यास परवानगी देण्याच्या दिलेल्या आदेशांचा विचार करण्यापूर्वी, विशेषतः जेव्हा मर्यादेची याचिका एका पक्षकाराने घेतली होती तेव्हा युक्तिवादाच्या दुरुस्तीसाठी प्रार्थना करण्यास परवानगी किंवा नाकारण्याच्या प्रश्नावरील कायदांचा विचार करूया.

१९. जर अशा दुरुस्तीला परवानगी दिली नाही, तर अशा दुरुस्तीसाठी प्रार्थना करणाऱ्या पक्षकाराचे कधीही भरून न येणारे नुकसान आणि क्षति होईल, असे न्यायालयाचे मत असेल, तर दुरुस्तीची विनंती मान्य करताना न्यायालयाने अत्यंत उदार असणे आवश्यक आहे, हे सर्वमान्य आहे. मर्यादेमुळे दिलासा देणाऱ्या प्रत्येक प्रकरणात दुरुस्तीला परवानगी देऊ नये, असा कोणताही पूर्ण नियम नाही, हेही तितकेच सर्वमान्य आहे. दुरुस्तीला परवानगी

दिल्यास खरोखरच न्यायाचे अंतिम उद्दिष्ट साध्य होईल आणि पुढील खटले टाळता येतील, असे न्यायालयाला वाटत असेल तर दुरुस्तीला परवानगी देणे न्यायालयासाठी नेहमीच खुले असते. एल.जे. लीच अँड कंपनी लिमिटेड आणि इतर वि. जार्डीन स्किनर अँड कंपनी., एआयआर १९५७ एससी ३५७, या न्यायालयाने सदर न्यायनिर्णयाच्या परिच्छेद १६ वर खालीलप्रमाणे निरीक्षण नोंदवले:

"१६. सुधारित दाव्यावर नव्याने खटला दाखल केल्यास अर्जाच्या तारखेवर मर्यादा घालून स्थगिती दिल्यास न्यायालये नियमाप्रमाणे दुरुस्तीस परवानगी देण्यास नकार देतील, यात शंका नाही. पण दुरुस्तीचे आदेश द्यावेत की नाही, या विवेकबुद्धीचा वापर करताना हा घटक विचारात घ्यावा लागेल आणि न्यायाच्या हितासाठी आवश्यक असल्यास तो आदेश देण्याच्या न्यायालयाच्या अधिकारावर परिणाम होणार नाही..."

२०. पुन्हा टी. एन.अलॉय फॉऊंडरी कं. लि. वि. टी.एन. इलेक्ट्रिसिटी बोर्ड आणि इतर, (२००४) ३ एससीसी ३९२ या प्रकरणामध्ये या न्यायालयाने खालीलप्रमाणे निरीक्षण नोंदविले

:-

"२. वादपत्रात सुधारणा करण्यास परवानगी देण्याबाबतचा कायदा चांगला चव्हाट्यावर आला आहे. एल. जे. लीच अँड कंपनी लिमिटेड वि. जार्डीन स्किनर अँड कंपनी [एआयआर १९५७ एससी ३५७ : १९५७ एससीआर ४३८] मध्ये असे म्हटले गेले होते की सुधारित दाव्यावरील नवीन खटल्यास अर्जाच्या तारखेच्या मर्यादेने

प्रतिबंधित केल्यास न्यायालय नियमाप्रमाणे दुरुस्तीस परवानगी देण्यास नकार देईल. परंतु दुरुस्तीचे आदेश द्यावेत की नाही, या विवेकबुद्धीचा वापर करताना हा घटक विचारात घ्यावा लागतो आणि त्याचा आदेश देण्याच्या न्यायालयाच्या अधिकारावर परिणाम होत नाही.

३. अपिल न्यायालयाला कनिष्ठ न्यायालयाचे सहव्यापक अधिकार आहेत यात वाद नाही. याचिका फेटाळताना उच्च न्यायालयाने वापरलेला विवेकबुद्धी कायद्याशी सुसंगत असल्याचे आम्हाला आढळले आहे.”

२१. दाव्याच्या विशिष्ट याचिकेच्या उत्तरापर्यंत नुकसानीला मर्यादेने प्रतिबंधित केले जाते आणि या टप्प्यावर परवानगी दिली जाऊ शकत नाही, या न्यायालयाच्या विविध न्यायालयीन निर्णयांची तपासणी करणे आवश्यक ठरते. वैधानिक मुदतीची मुदत संपल्यानंतरही परवानगी दिली जाऊ शकते अशा दुरुस्तीची तत्त्वे प्रिव्ही कौन्सिलने **चरण दास आणि इतर वि. अमीर खान आणि इतर आकाशवाणी १९२१ पीसी ५०** येथील निकालात घालून दिली होती. या प्रकरणात, प्रिव्ही कौन्सिलने खालीलप्रमाणे तत्त्वे ठेवली:

"..... दुरुस्ती करण्याचा पूर्ण अधिकार होता यावर वाद होऊ शकत नाही आणि नियमाप्रमाणे अशा अधिकाराचा वापर केला जाऊ नये जेथे त्याचा परिणाम प्रतिवादीकडून कालांतराने मिळालेला कायदेशीर अधिकार हिरावून घेणे आहे, तरीही अशी प्रकरणे आहेत: उदाहरणार्थ मोहम्मद जहूर अली विरुद्ध रुत्ता कोअर, जेथे खटल्याच्या विशेष परिस्थितीपेक्षा अशा विचारांना प्राधान्य दिले जाते आणि सध्याचे प्रकरण एक आहे असे मानण्यात त्यांचे लॉर्ड्स न्यायिक आयुक्तांपेक्षा वेगळे होण्यास

तयार नसतात.”

२२. पिरगोंडा होनगोंडा पाटील विरुद्ध कलगोंडा शिदगोंडा पाटील आणि इतर, १९५७

एससीआर ५९५ : एआयआर १९५७ एससी ३६३ या प्रकरणात या न्यायालयाची निरीक्षणे देखील लक्षात घेणे उपयुक्त ठरेल, ज्यामध्ये या न्यायालयाने दुरुस्तीवरील आक्षेपांचा विचार केला कारण ते एक नवीन प्रकरण आणि कारवाईचे नवीन कारण आहे. या प्रकरणात या न्यायालयाने ठरविले की, युक्तिवादांमध्ये सुधारणा करण्यास परवानगी द्यावी की नाही याबद्दल विवेकाचा वापर नियंत्रित करणारी तत्त्वे. किसनदास रूपचंद आणि आर. व्ही. रचप्पा विठोबा शिलवंत आणि इतर यांच्या प्रकरणात बॅचलोर, जे. यांची निरीक्षणे न्यायालयाने मंजूर केली. आयएलआर (१९०९) ३३ बॉम ६४४ मध्ये अहवाल दिला, जेव्हा त्याने अशी तत्त्वे मांडली:

"१०." दुसऱ्या बाजूवर अन्याय न करणे आणि (ब) पक्षकारांमधील वादातील खरे प्रश्न निश्चित करण्याच्या हेतूने आवश्यक असणे या दोन अटींची पूर्तता करणाऱ्या सर्व सुधारणांना परवानगी दिली पाहिजे ... परंतु मी पुढील अधिकाऱ्यांचा उल्लेख करणे टाळतो, कारण माझ्या मते, ते सर्व नेमके एकच सिद्धांत मांडतात. तो सिद्धांत, जसा मी हे समजून घ्या, की ज्या ठिकाणी दुसऱ्या पक्षाला त्याच स्थितीत ठेवता येत नाही जसे की युक्तिवाद मुळात बरोबर होता, परंतु दुरुस्तीमुळे त्याला इजा होईल जी खर्चात भरून काढता येणार नाही. या सर्वसाधारण नियमाचे हे केवळ एक विशेष प्रकरण आहे की, जर फिर्यादी एखाद्या कृतीच्या कारणासंदर्भात नवीन दावा करून दुरुस्ती करू इच्छित असेल ज्यामुळे खटल्याची संस्था मर्यादेने प्रतिबंधित झाली होती,

तर ती दुरुस्ती नाकारली गेली पाहिजे; त्यास परवानगी देणे म्हणजे प्रतिवादीला इजा पोहोचविणे असेल ज्याची भरपाई त्याला दाव्याच्या चांगल्या बचावापासून वंचित ठेवून खर्चात भरून काढता येणार नाही. त्यामुळे अंतिम परीक्षा अजूनही तशीच आहे - दुसऱ्या बाजूवर अन्याय न होता दुरुस्तीला परवानगी देता येईल की नाही?"

२३. या न्यायालयाने वारंवार असे म्हटले आहे की दुरुस्तीला परवानगी देण्याचा अधिकार निःसंशयपणे व्यापक आहे आणि मर्यादेचा कायदा असूनही न्यायाच्या हितासाठी कोणत्याही टप्प्यावर त्याचा योग्य वापर केला जाऊ शकतो. या संदर्भात गंगा बाई विरुद्ध विजय कुमार आणि इतर, (१९७४) २ एससीसी ३९३, या न्यायालयाने असे म्हटले:

“२२..... दुरुस्तीला परवानगी देण्याचा अधिकार निःसंशयपणे व्यापक आहे आणि कोणत्याही टप्प्यावर न्यायाच्या हितासाठी, मर्यादेचा कायदा असला तरी त्याचा योग्य वापर केला जाऊ शकतो. पण अशा दूरगामी विवेकाधीन अधिकारांचा वापर न्यायालयीन विचारांवर आणि विवेकबुद्धीने चालतो, न्यायालयाची काळजी आणि दक्षता अधिक असायला हवी...”

२४. मेसर्स गणेश ट्रेडिंग कंपनी विरुद्ध मोजी राम, (१९७८) २ एससीसी ९१ या खटल्यात या न्यायालयाने तत्त्वे पुढीलप्रमाणे मांडली:

"४. युक्तिवादाच्या मुख्य नियमांच्या वरील सारांशावरून हे स्पष्ट होते की, मागण्यांच्या दुरुस्तीच्या तरतुदी, खर्चासारख्या अटींच्या अधीन राहून आणि दुरुस्तीमुळे उद्भवलेल्या अचूक परिस्थितीला सामोरे जाण्यासाठी संबंधित सर्व पक्षकारांना आवश्यक संधी देण्याच्या तरतुदी न्यायाच्या उद्दिष्टांना चालना देण्यासाठी आहेत, त्यांना पराभूत करण्यासाठी नाहीत. जरी एखादा पक्ष किंवा त्याचे वकील सुरुवातीला आपली बाजू मांडण्यात अक्षम असले तरी सामान्यतः एखाद्या पक्षाने योग्य पावले उचलल्याने ही कमतरता नक्कीच दूर केली जाऊ शकते, ज्याने त्याच्या चुकांमुळे दुसऱ्या बाजूस झालेल्या गैरसोयीची किंवा खर्चाची किंमत मोजावी लागेल यात शंका नाही. जोपर्यंत उपचारात्मक पावले उचलत नाहीत, तोपर्यंत मिळालेल्या अधिकारांना अकारण इजा पोहोचत नाही, तोपर्यंत ही चूक दुरुस्त करता येणार नाही."

२५. वादपत्रातील दुरुस्त्यांना लागू होणारी तत्त्वे लेखी निवेदनांच्या दुरुस्तीलाही तितकीच लागू आहेत. लेखी निवेदनात दुरुस्ती करण्यास परवानगी देण्यास न्यायालये अधिक उदार आहेत कारण त्या घटनेत पूर्वग्रहाचा प्रश्न कार्यान्वित होण्याची शक्यता कमी असते. प्रतिवादीला बचावासाठी पर्यायी याचिका घेण्याचा अधिकार आहे, जो तथापि, प्रस्तावित दुरुस्तीद्वारे दुसऱ्या बाजूवर अन्याय होऊ नये आणि वादीच्या बाजूने केलेली कोणतीही कबुली मागे घेतली जात नाही या अपवादाच्या अधीन आहे. खटल्यातील वास्तविक वाद निश्चित करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या युक्तिवादांच्या सर्व सुधारणांना परवानगी देण्यात यावी, परंतु प्रस्तावित दुरुस्तीमुळे मूळ खटला ज्या च्या आधारे उभा करण्यात आला किंवा बचाव

करण्यात आला त्या कारवाईच्या नवीन कारणात बदल किंवा बदल केला गेला नाही. वस्तुस्थितीच्या मान्य भूमिकेला नकार देणारे विसंगत आणि विरोधाभासी आरोप किंवा वस्तुस्थितीचे परस्पर विध्वंसक आरोप युक्तिवादात दुरुस्तीद्वारे समाविष्ट होऊ दिले जाऊ नयेत. प्रस्तावित दुरुस्तीमुळे दुसऱ्या बाजूला असा पूर्वग्रह निर्माण होऊ नये ज्याची भरपाई खर्चाने होऊ शकत नाही. विरोधी पक्षाला मिळालेल्या कायदेशीर अधिकारावर गदा आणणारी किंवा संबंधित अशी कोणतीही दुरुस्ती करण्यास परवानगी दिली जाऊ नये. वेळ गेल्याचा हिशोब. युक्तिवादाच्या दुरुस्तीसाठी अर्ज दाखल करण्यास होणारा विलंब खर्च आणि त्रुटी किंवा चुकीमुळे योग्य प्रकारे भरून काढला जावा, जो फसवा नसेल तर साध्या किंवा लेखी निवेदनाच्या दुरुस्तीचा अर्ज फेटाळण्याचा आधार बनवू नये. (पाहा दक्षिण कोकण डिस्टिलरीज व ए.आर.व्ही.प्रभाकर गजानन नाईक आणि इतर (२००८) १४ एससीसी ६३२)

२६. पण निःसंशयपणे, प्रत्येक प्रकरण आणि दुरुस्तीसाठीचा प्रत्येक अर्ज खटल्याच्या लागू वस्तुस्थिती आणि परिस्थितीमध्ये तपासला गेला पाहिजे. वादांची प्रस्तावित दुरुस्ती ही केवळ त्याच वस्तुस्थितीचा वेगळा किंवा अतिरिक्त दृष्टिकोन असल्याने वैधानिक मुदत संपल्यानंतरही अशा दुरुस्तीला परवानगी दिली जाईल, असे तत्त्व या न्यायालयाने वारंवार मांडले आहे.

२७. गुप्ता अँड सन्स लिमिटेड विरुद्ध दामोदर व्हॅली कॉर्पोरेशन, आकाशवाणी १९६७ एससी ९६:(१९६६)१ एससीआर ७९६ या खटल्यात या न्यायालयाने असे म्हटले:

"७. नवीन प्रकरण किंवा कारवाईचे नवीन कारण विशेषतः जेव्हा नवीन प्रकरण किंवा कारवाईच्या कारणावरील खटल्यावर बंदी घातली जाते: वेल्डन वि. नील [१९ क्यूबीडी ३९४]. परंतु हे देखील सर्वमान्य आहे की जेथे दुरुस्तीमुळे कारवाईचे नवीन कारण जोडले जात नाही किंवा वेगळे प्रकरण उपस्थित केले जात नाही, परंतु त्याच वस्तुस्थितीकडे वेगळ्या किंवा अतिरिक्त दृष्टीकोनापेक्षा जास्त नाही, तेथे कायदेशीर मुदतीची मुदत संपल्यानंतरही दुरुस्तीस परवानगी दिली जाईल:"

२८. जी. नागम्मा आणि इतर. आर. वि. सिरोमनम्मा आणि इतर, (१९९६) २ एससीसी २५ या शीर्षकाखाली, या न्यायालयाने प्रतिज्ञापत्रातील प्रस्तावित दुरुस्तीचा विचार केला आणि कारवाईचे कारण बदलणार नाही किंवा दिलासा भौतिकदृष्ट्या प्रभावित होणार नाही हे लक्षात घेऊन त्यास परवानगी दिली. या प्रकरणात या न्यायालयाच्या लक्षात आले की विशिष्ट कामगिरीसाठी वादीच्या खटल्यात, वादी विसंगत याचिका देखील सादर करण्याचा अधिकार आहे आणि सध्याच्या प्रकरणात, वादी केवळ पर्यायी दिलासा मागत आहेत. असे दिसते की फिर्यादींनी पुनर्वाहतुकीच्या कराराच्या विनिर्दिष्ट पालनासाठी दावा दाखल केला होता. सीपीसीच्या आदेश ६ नियम १७ अन्वये वादपत्रात दुरुस्ती करण्यासाठी केलेल्या अर्जाद्वारे, अपीलकर्ते असा युक्तिवाद करीत होते की विक्री कराराची अंमलबजावणी करणे आणि पुनर्वाहतुकीसाठी दस्तऐवज मिळविणे हे एकच व्यवहार म्हणजे सशर्त विक्रीद्वारे गहाण ठेवणे. तारण परत मिळवण्यासाठी त्यांना पर्यायी दिलासा ही समाविष्ट करायचा होता. प्रार्थनेच्या शेवटी, फिर्यादीने पर्यायाने तारण मोबदल्यासाठी हुकूम देण्याची मागणी केली. या दुरुस्तीला या न्यायालयाने परवानगी दिली होती.

२९. पंकजा आणि एन. आर. व्ही. येल्लाप्पा (मृत) यांच्या कायदेशीर वारसदारांमार्फत, (२००४) ६ एससीसी ४१५ या प्रकरणामध्ये, या न्यायालयाने असे म्हटले आहे की, सीपीसीच्या आदेश ६ नियम १७ अन्वये प्रतिज्ञापत्रात सुधारणा करण्याची मागणी करणारा अर्ज मंजूर करणे न्यायालयाच्या विवेकाधीन आहे, जरी दुरुस्तीद्वारे जोडण्याचा प्रयत्न केलेला दिलासा मर्यादेने प्रतिबंधित आहे. अशा प्रकरणात दुरुस्तीला परवानगी देऊ नये, असा कोणताही पूर्ण नियम नसल्याचे न्यायालयाच्या निदर्शनास आले. या संदर्भात न्यायालयाचा विवेकाधिकार खटल्यातील वस्तुस्थिती आणि परिस्थितीवर अवलंबून असतो आणि त्याचे न्यायालयीन मूल्यमापन करावे लागते, याकडे लक्ष वेधण्यात आले. एक्स्टेन्सोमधील या निकालात या न्यायालयाची निरीक्षणे लक्षात घेणे योग्य ठरेल. ही तत्त्वे या न्यायालयाने अशा प्रकारे घालून दिली होती:

"१२. वादकथनाच्या दुरुस्तीला परवानगी देण्याच्या न्यायालयाच्या अधिकारक्षेत्राचा विचार केला तर असे दुरुस्ती अर्ज दाखल करण्यास बराच उशीर झाला असेल तर ही दुरुस्ती करण्यास परवानगी देण्याइतपत व्यापक आहे, यात दुमत असू शकत नाही. या न्यायालयाने अनेक प्रकरणांमध्ये असे म्हटले आहे की दुरुस्तीला परवानगी देण्यामागचा प्रमुख हेतू खटला कमी करणे हा आहे, म्हणूनच, जर खटल्याची वस्तुस्थिती अशी अनुमती देत असेल तर असा दुरुस्ती अर्ज दाखल करण्यास विलंब आणि विलंब असूनही अर्ज मंजूर करणे न्यायालयासाठी नेहमीच खुले आहे.

१३. परंतु आमच्या विचारकरण्याजोगा प्रश्न असा आहे की ज्या प्रकरणांमध्ये विलंबाने कायद्याने विहित केलेल्या मर्यादेची मुदत संपल्यामुळे पक्षाचा अधिकार

संपुष्टात आला आहे, अशा प्रकरणांमध्ये न्यायालय आपल्या विवेकाधिकाराचा वापर करून अशा विलंबास परवानगी देऊन दुसऱ्या पक्षाला मिळालेला अधिकार हिरावून घेऊ शकते का.

१४. या संदर्भातील कायदाही अगदी स्पष्ट आणि सुसंगत आहे की मर्यादेमुळे दिलासा देण्यास मनाई असलेल्या प्रत्येक प्रकरणात दुरुस्तीस परवानगी देऊ नये असा कोणताही पूर्ण नियम नाही. अशा प्रकरणांमध्ये विवेक हा खटल्यातील वस्तुस्थिती आणि परिस्थितीवर अवलंबून असतो. दुरुस्तीला परवानगी देण्याचा किंवा न देण्याचा अधिकार विवेकाधीन असल्याने ज्या वस्तुस्थितीत आणि परिस्थितीत दुरुस्ती ची मागणी केली जाते, त्याचे विवेकी मूल्यमापन करून त्याचा वापर करावा लागेल. जर एखादी दुरुस्ती मंजूर केल्याने खरोखरच न्यायाचे अंतिम कारण साध्य होत असेल आणि पुढील खटले टाळले जात असतील तर तसे व्हायला हवे परवानगी दिली. वादकथनाच्या दुरुस्तीला परवानगी किंवा नाकारण्यासाठी कोणताही फॉर्म्युला असू शकत नाही. प्रत्येक प्रकरण त्या प्रकरणाच्या वस्तुस्थितीवर अवलंबून असते.

XXX

XXX

XXX

१६. तेव्हापासून या न्यायालयाच्या या मताचे अनुसरण या न्यायालयाचे तीन न्यायाधीशांचे खंडपीठ यांच्याद्वारे टी. एन. अलॉय फाउंड्री कंपनी लिमिटेड विरुद्ध टी. एन. इलेक्ट्रिसिटी बोर्ड [(२००४) ३ एससीसी ३९२] या खटल्यात करण्यात आले आहे. त्यामुळे युक्तिवादातील दुरुस्तीचा अर्ज केवळ मर्यादेने प्रतिबंधित आहे या कारणास्तव त्याला विरोध केला म्हणून तो फेटाळता कामा नये, उलट न्यायाच्या

हितासाठी अशा दुरुस्तीला परवानगी देताना किंवा नाकारण्यात न्यायालयाला असलेला विवेकाधिकार लक्षात घेऊन अर्जाचा विचार करावा लागेल.

XXX

XXX

XXX

१८. या न्यायालयाने अवलंबलेला मार्ग आम्हाला वाटतो रगू थिलक डी. जॉन प्रकरण [(२००१) २ एससीसी ४७२] यामध्ये या प्रकरणातील वस्तुस्थिती योग्यरित्या लागू होते. खालील न्यायालयांनी या गृहीतकावर कार्यवाही केली आहे की अपीलकर्त्यांनी मागितलेली दुरुस्ती मर्यादेच्या कायद्याने प्रतिबंधित आहे आणि मूळ प्रतिज्ञापत्रात फिर्यादीने मागितल्यापेक्षा वेगळा दिलासा देण्यासारखे आहे, या बाबीशी आम्ही सहमत नाही. फिर्यादीने मागितलेली दुरुस्ती एक वेगळा दिलासा देणारी आहे, जेणेकरून दुरुस्तीसाठी प्रार्थना देण्यावर बंदी घालता येईल, शीर्षकासंदर्भात आवश्यक तथ्यात्मक आधार यापूर्वीच प्रतिज्ञापत्रात निश्चित करण्यात आला आहे, जो अर्थातच प्रतिवादीने त्याच्या लेखी निवेदनात नाकारला आहे जो खटल्यात निर्णय घेण्याचा मुद्दा असेल. त्यामुळे या प्रकरणातील वस्तुस्थिती पाहता दुरुस्तीद्वारे फिर्यादी वेगळा दिलासा देणार आहे, असा निष्कर्ष काढणे चुकीचे ठरेल.

३०. त्यामुळे वरील गोष्टींवरून, युक्तिवादाच्या दुरुस्तीचा अर्ज मंजूर करणे किंवा फेटाळणे हे कायद्याचे एक मूलभूत तत्त्व असे आहे की, सुधारित दाव्यावरील नवीन खटला अर्ज दाखल करण्याच्या तारखेच्या मर्यादेने प्रतिबंधित केल्यास न्यायालये सामान्यतः एक नियम म्हणून दुरुस्तीस परवानगी देण्यास नकार देतात. परंतु दुरुस्तीचे आदेश द्यावेत की नाही, या विवेकाधिकाराचा वापर करताना हा घटक विचारात घ्यावा लागेल आणि न्यायाच्या

हितासाठी आवश्यक असल्यास तो आदेश देण्याच्या न्यायालयाच्या अधिकारावर परिणाम होणार नाही.

३१. **रगु थिलक डी. जॉन विरुद्ध एस. रायप्पन अँड ओर्स**, (२००१) २ एससीसी ४७२ या खटल्यात या न्यायालयाने असेही निरीक्षण नोंदवले आहे की, जिथे दुरुस्तीला मुदतीनुसार बंदी घालण्यात आली आहे की नाही, हा वस्तुस्थितीचा वादग्रस्त प्रश्न आहे आणि म्हणूनच दुरुस्तीची विनंती फेटाळता येत नाही आणि अशा परिस्थितीत उच्च न्यायालयाने हाती घेतलेल्या खटल्याप्रमाणे मर्यादेचा मुद्दा खटल्यातच मुद्दा बनवला जाऊ शकतो.

३२. **विश्वंभर आणि ओर्स विरुद्ध लक्ष्मीनारायण (मृत) या खटल्यातील एका निर्णयात एल.आर.एस. आणि ए.एन.आर.**, (२००१) ६ एससीसी १६३, या न्यायालयाने असे म्हटले आहे की दुरुस्ती योग्य रितीने केली असली तरी ती खटला दाखल करण्याच्या तारखेशी संबंधित नाही, तर अर्ज दाखल करण्याच्या तारखेशी संबंधित आहे.

३३. विनीत **कुमार विरुद्ध मंगल सैन वढेरा**, (१९८४) ३ एससीसी ३५२ : आकाशवाणी १९८५ एससी ८१७ या खटल्यात या न्यायालयाने असे म्हटले आहे की, जर दुरुस्तीची विनंती केवळ अभिलेखावरील तथ्यांमध्ये भर घालत असेल तर वैधानिक मुदतीनंतरही दुरुस्तीला परवानगी दिली जाईल.

आक्षेपित आदेश

३४. आता आपण उच्च न्यायालयाने पारित केलेले दोन आदेश म्हणजे एक विद्वान एकल न्यायाधीशाने आणि दुसरा खंडपीठाने केलेल्या अपिलात पाहू.

३५. संजीव बिल्डर्स प्रायव्हेट लिमिटेड मधील विद्वान एकल न्यायाधीश आणि भारतीय आयुर्विमा महामंडळ, २०१८ एससीसी ऑनलाईन बॉम १५२८३, चेंबर समन्सला मंजूर करताना आणि फिर्यादींना वादपत्रात सुधारणा करण्याची परवानगी देताना असे निरीक्षण नोंदवले:

“५. कु. पांडा यांनी सादर केलेल्या अर्जदाराच्या बाबतीत असे आहे की खटला दाखल करताना फिर्यादींनी अंदाजित मोजमाप केलेले रु. १,०१,००,०००/- चे पालन केल्याने त्यांचे नुकसान होण्याची शक्यता खटला प्रलंबित असताना खटल्याच्या मालमत्तेचे मूल्य वाढले. फिर्यादींच्या अंदाजानुसार आज मालमत्तेची किंमत रु. ४००,०१,००,०००/- असा अंदाज बांधता येतो आणि जर न्यायालय नसेल तर विशिष्ट कामगिरी देण्यास इच्छुक असल्यास, करारानुसार प्रतिवादींनी कामगिरी न केल्यामुळे फिर्यादींना होणारे नुकसान रु. ४००,०१,००,०००/- असावे. त्यामुळे नुकसानभरपाईचा दावा आधीच केला जात आहे, परंतु आज फिर्यादी जे मागत आहेत, ते अर्थातच कलम ७३ मधील तरतुदींच्या अधीन राहून केवळ दावा वाढविण्याची मागणी करीत आहेत.

६. कु. परांजपे यांनी सादर केले की, ३० वर्षांनंतर हा अर्ज वाढीसाठी दाखल केला जातो, त्यामुळे वाढीव रक्कम मर्यादेने रोखली जाते. परांजपे यांनी सांगितले की, कायद्यातील स्थिर स्थिती अशी असली तरी न्यायालये सामान्यतः असतात खटल्यापूर्वीच्या दुरुस्तीबाबत उदार, जेव्हा प्रथमदर्शनी दाव्याला मर्यादेने प्रतिबंधित केले जाते असे दिसते, तेव्हा न्यायालयाने दुरुस्तीस परवानगी देऊ नये.

७. ४००,०१,००,०००/- रुपयांचा हा आकडा उद्या वर जाऊ शकतो किंवा खाली जाऊ शकतो हे लक्षात घेतले पाहिजे.

फिर्यादी केवळ ही रक्कम असल्याचा अंदाज लावत आहेत जे फिर्यादींच्या म्हणण्यानुसार नुकसान आहे जे त्यांना भोगावे लागेल. तो योग्य अंदाज आहे की नाही हे खटल्याच्या वेळीच ठरवता येईल. फिर्यादीच्या परिच्छेद १२ मध्येही फिर्यादीने म्हटले आहे इतर रक्कम जी या माननीय न्यायालयाला न्याय्य आणि योग्य वाटेल” तसेच या १,०१,००,०००/- रुपयांच्या या आकड्यात या प्रस्तावात नमूद केल्याप्रमाणे सुधारणा न केल्यास, फिर्यादी वादपत्रात नमूद केलेल्या रकमेच्या पलीकडे जाऊ शकत नाही, असे सांगून नुकसान भरपाई म्हणून अधिक दावा करण्याच्या वादीच्या प्रयत्नावर प्रतिवादी आक्षेप घेईल. फिर्यादीच्या नियंत्रणाबाहेरील परिस्थितीमुळे हा खटला तब्बल ३२ वर्षांपासून प्रलंबित आहे. दुरुस्तीला परवानगी न दिल्यास अधिक पूर्वग्रह सहन करण्याची शक्यता अधिक आहे. तक्रारदाराला नुकसान भरपाई म्हणून दावा केलेला प्रत्येक पैसा सिद्ध करावा लागेल, असे स्पष्ट करण्यात आले आहे.

xxx

xxx

xxx

१०. हे मान्य आहे की, खटला अद्याप सुरू झालेला नाही, जरी मुद्दे खूप आधी तयार केले गेले आहेत.

११. अशा परिस्थितीत, खटल्याच्या वेळी न्यायालय निर्णय घेईल असा मर्यादेचा मुद्दा उपस्थित करण्याचे प्रतिवादींचे खुले अधिकार आणि युक्तिवाद ठेवत, चेंबरने प्रार्थना कलम-(अ) नुसार परवानगी दिली आणि त्यानुसार निकाली काढली.”

३६. वरील आदेशावर शिक्कामोर्तब करताना उच्च न्यायालयाने 2018 च्या अपील (ल)

क्रमांक 499 मध्ये खालीलप्रमाणे निकाल दिला:

“४. निर्विवादपणे, खटला अद्याप सुरू झालेला नाही. अभ्यासू एकल न्यायाधीशांनी सबळ आणि ठोस कारणे देऊन दुरुस्तीला मान्यता दिली आहे. केवळ वादींना फिर्यादीत दुरुस्ती करण्याची परवानगी आहे याचा अर्थ असा नाही की वादींनी दुरुस्तीद्वारे केलेला दावा न्यायालयाद्वारे मंजूर केला जाईल. प्रतिवादी नेहमीच याचिका दाखल करू शकतात नुकसान आणि नुकसान झाले ज्याचा त्यांचा अंदाज आहे.....”

प्रार्थनेतील खंड-(ब)(५) फिर्यादी प्रार्थना " किंवा असे फिर्यादींच्या दाव्याला आव्हान देण्यासाठी अतिरिक्त लेखी निवेदन. अशा अतिरिक्त लेखी निवेदनात, अपीलकर्ते मर्यादेच्या संदर्भात एक आधार देखील उपस्थित करू शकतात ज्याचा अभ्यास विद्वान एकल न्यायाधीशांना करावा लागेल. कोणत्याही परिस्थितीत, सध्याच्या प्रकरणात, अपीलकर्त्यांनी अतिरिक्त लेखी निवेदन देखील दाखल केले आहे जेणेकरून दुरुस्तीद्वारे अभिलेखावर आणलेल्या आधारांची पूर्तता करता येईल.

५. त्या दृष्टीने विद्वान एकल न्यायाधीश यांनी वापरलेल्या विवेकाधिकारात ढवळाढवळ करण्यासाठी हे योग्य प्रकरण आहे असे आपल्याला वाटत नाही. त्यामुळे अपील फेटाळले जाते.”

३७. भारतीय आयुर्विमा महामंडळ (उपरोल्लेखित) या प्रकरणात या न्यायालयाच्या समन्वयपीठाने दिनांक २४.१०.२०१७ रोजी दिलेल्या निर्णयासंदर्भात आता आम्ही योग्य कल्पना देऊ इच्छितो.

३८. मुंबई उच्च न्यायालयाच्या दिनांक २२.०८.२०१४ च्या निर्णयातून या न्यायालयापुढे हे अपील उभे राहिले आणि त्याद्वारे खंडपीठाने भारतीय आयुर्विमा महामंडळात (थोडक्यात 'एलआयसी') अपीलकर्त्याने दाखल केलेले अपील फेटाळून लावले आणि चेंबर समन्स क्रमांक १८७/२०१४ मधील विद्वान एकल न्यायाधीशाच्या आदेशावर शिक्कामोर्तब केले ज्याद्वारे प्रतिवादी क्रमांक ३ ला खटला क्रमांक ८९४/१९८६ या खटल्यातील प्रतिवादी क्रमांक ३ म्हणून सिद्ध करण्यात आले.

३९. वादकथनांवरून, विशेषतः समन्वय पीठाने दिलेल्या निकालात नोंदवलेल्या तथ्यांवरून असे दिसून येते की, सन २०१४ मध्ये, त्यातील प्रतिवादी क्रमांक ३, म्हणजे केडिया कन्स्ट्रक्शन कंपनी लिमिटेडने चेंबर समन्स क्रमांक १८७/२०१४ दाखल केले की कराराच्या विनिर्दिष्ट पालनासाठी खटला दाखल केल्यानंतर, प्रतिवादी क्रमांक २ च्या संमतीने, फिर्यादी क्रमांक १/प्रतिवादी क्रमांक १ ने दिनांक २४.०८.१९८७ च्या विक्री कराराद्वारे २३,३१,०००/- रुपयांच्या विचारासाठी प्रतिवादी क्रमांक ३ ला त्याचे व्याज दिले होते. त्यामध्ये प्रतिवादी क्रमांक ३ ला फिर्यादी म्हणून सामावून घेण्यासाठी चेंबरसमन्स दाखल करण्यात आले होते विक्रीकराराच्या अनुषंगाने प्रतिज्ञापत्रात सुधारणा करण्याची विनंती करणारा क्रमांक ३. अपीलकर्त्याने (एलआयसी) चेंबरसमन्सला या कारणास्तव विरोध केला होता की त्यामध्ये प्रतिवादी क्रमांक ३ हा प्रामाणिक नियुक्त कर्ता किंवा आवश्यक पक्षकार नव्हता आणि खटल्यातील मुद्दे दिनांक ३१.०१.२०१४ रोजी तयार केले गेले होते आणि त्यावर अवाजवी विलंब झाला होता. अर्ज दाखल करून २७ वर्षे उलटली, ज्याचे योग्य स्पष्टीकरण देण्यात आले नाही.

४०. वरील तथ्यांमध्ये, या न्यायालयाने येथे (एलआयसी) अपीलकर्त्याने दाखल केलेले अपील मंजूर करताना खालीलप्रमाणे निर्णय दिला:

“११. प्रतिवादी ३ ची भूमिका अशी आहे की प्रतिवादी १ आणि २ च्या अधिकारांचे मालक म्हणून दावा केला जातो आणि सीपीसी च्या आदेश २२ नियम १० अंतर्गत खटला चालू ठेवण्याचा अधिकार आहे आणि मर्यादेच्या तरतुदी अशा अर्जावर लागू होत नाहीत. या युक्तिवादाच्या गुणवत्तेचे आकलन करण्यासाठी, आम्ही सीपीसी च्या आदेश २२ नियम १० संदर्भ घेऊ शकतो, जो खालीलप्रमाणे आहे:

आदेश २२ - पक्षांचा मृत्यू, विवाह आणि दिवाळखोरी

“१०. खटल्यात अंतिम आदेशापूर्वी अभिहस्तांकनाच्या बाबतीत प्रक्रिया—(१) खटला प्रलंबित असताना कोणतेही हितसंबंध नेमणे, निर्माण करणे किंवा हस्तांतरित करणे अशा इतर प्रकरणांमध्ये, न्यायालयाच्या परवानगीने खटला त्या व्यक्तीद्वारे किंवा ज्याच्यावर असे व्याज आले आहे किंवा हस्तांतरित केले गेले आहे त्याच्याविरुद्ध चालू ठेवता येईल.

(२) त्यापासून अपील प्रलंबित असलेला हुकूम जप्त करणे हे पोट नियम (१) च्या लाभासाठी अशी जप्ती मिळविणार् या व्यक्तीचे हित मानले जाईल.

सीपीसी च्या आदेश २२ नियम १० अंतर्गत, जेव्हा खटला प्रलंबित असताना व्याजाची नेमणूक किंवा हस्तांतरण झाले असेल, तेव्हा न्यायालयाच्या परवानगीने, खटला अशा व्यक्तीद्वारे किंवा त्याच्याविरुद्ध चालू ठेवला जाऊ शकतो ज्यावर असे व्याज सोपविण्यात आले आहे किंवा हस्तांतरित केले गेले आहे आणि यामुळे

खटल्याच्या विषय-विषयात स्वारस्य प्राप्त केलेल्या व्यक्तीस असाइनमेंट किंवा व्याज निर्मिती किंवा हस्तांतरणाद्वारे अधिकार प्राप्त झाला आहे किंवा खटला सुरू ठेवण्यासाठी रजेसाठी न्यायालयात अर्ज करण्यासाठी सूटदार किंवा इतर कोणत्याही इच्छुक व्यक्तीने. खटला प्रलंबित असताना जेव्हा फिर्यादी खटला अभिहस्तांकित/ हस्तांतरित करतो, तेव्हा नियुक्त कर्त्यास रेकॉर्डवर आणण्याचा आणि खटला सुरू ठेवण्याचा अधिकार आहे. सीपीसी च्या आदेश २२ नियम १० केवळ न्यायालयाच्या परवानगीने खटला चालू ठेवण्यास सक्षम करते. खटला सुरू ठेवण्यासाठी त्या व्यक्तीला किंवा नेमणुकीला अनुमती द्यायची की नाही हे ठरविणे हे न्यायालयाचे कर्तव्य आहे. खटला सुरू ठेवण्यासाठी अर्ज करणाऱ्या पक्षकारांना दोष देण्याचा किंवा न करण्याचा विवेक विवेकाने वापरला गेला पाहिजे आणि मनमानी पद्धतीने नाही.

१२. प्रतिवादी ३ ला खटला सुरू ठेवण्यासाठी अनुमती देण्यासाठी केवळ कथित हस्तांतरण/अभिहस्तांतरण पुरेशी ठरेल असे उच्च न्यायालयाने म्हणणे योग्य नव्हते. १९८६ मध्ये खटला दाखल केल्यापासून वर्षानुवर्षे बचावाचा मौल्यवान अधिकार अपीलकर्त्याला मिळाला; खटला दाखल झाल्यानंतर २७ वर्षांनंतर सीपीसीच्या आदेश २२ नियम १० अंतर्गत दाखल केलेल्या अर्जात खटला सुरू ठेवण्याची परवानगी तृतीय प्रतिवादीला देऊन संरक्षणाच्या अशा मौल्यवान अधिकाराला पराभूत केले जाऊ शकत नाही. प्रतिवादी ३ ला वादी ३ म्हणून घोषित केल्याने अपीलकर्त्यास कोणताही पूर्वग्रह निर्माण होणार नाही आणि न्यायचौकशीच्या वेळी

मुद्दे उपस्थित केले जाऊ शकतात असे विद्वान एकल न्यायाधीशांचे म्हणणे बरोबर नव्हते.

१३. विनिर्दिष्ट पालनाच्या खटल्यात, योग्य वेळेत दोषारोपासाठी अर्ज दाखल करणे आवश्यक आहे. विदुर इम्पेक्स अँड ट्रेडर्स (प्रायव्हेट) लिमिटेड विरुद्ध तोश अपार्टमेंट (पी) या खटल्यात विविध निकालांचा संदर्भ देऊन विशिष्ट कामगिरीसाठी खटल्यात पक्षकाराला सामील करून घेण्याचा प्रश्न विचारात घेता, विविध न्यायनिर्णय यांचा संदर्भ घेऊन विदुर इम्पेक्स अँड ट्रेडर्स (पी) लिमिटेड विरुद्ध तोश अपार्टमेंट (पी) लिमिटेड [विदुर इम्पेक्स अँड ट्रेडर्स (पी) लिमिटेड विरुद्ध तोश अपार्टमेंट (पी) लि., (२०१२) ८ एससीसी ३८४ : (२०१२) ४ एससीसी (सीआयव्ही) १] न्यायालयाने तत्वांचा सारांश खालीलप्रमाणे दिला : (एससीसी पृ. ४१३, परिच्छेद ४१)

४१. वरील काही निकालांमध्ये केलेल्या निरीक्षणांमध्ये स्पष्ट विरोधाभास असला तरी अर्ज निकाली काढण्यासाठी खटल्यात पक्षकाराला सामील करून घेण्यासाठी, अर्ज निकाली काढण्यासाठी व्यापक तत्वे आहेत.

४१.१. पक्षकारांनी केलेल्या अर्जावर किंवा इतर कोणत्याही टप्प्यावर न्यायालय कोणत्याही व्यक्तीला पक्षकार म्हणून थेट सामील करू शकते, ज्याला वादी किंवा प्रतिवादी म्हणून सामील केले गेले पाहिजे किंवा ज्याची उपस्थिती असणे आवश्यक आहे.

४१.२ खटल्यातील मुद्द्यांचा प्रभावी आणि पूर्ण निकाल लागण्यासाठी न्यायालयासमोर आवश्यक आहे

४१.३ योग्य पक्षकार अशी व्यक्ती आहे ज्याला खटल्यात पक्षकार म्हणून सामील केले पाहिजे आणि ज्याच्या अनुपस्थितीत न्यायालयाद्वारे प्रभावी आदेश दिला जाऊ शकत नाही, जरी तो एक व्यक्ति नसला तरी ज्याच्या ज्याच्या बाजूने किंवा ज्याच्या विरोधात हुकुमनामा पारित केला जाईल.

४१.४ जर एखादी व्यक्ती योग्य किंवा आवश्यक पक्षकार असल्याचे आढळले नाही, तर फिर्यादीच्या इच्छेविरुद्ध त्याला पक्षकार म्हणून थेट सामील करून घेण्याचा आदेश पारित अधिकार न्यायालयाला नाही.

४१.५ विनिर्दिष्ट पालनासाठीच्या खटल्यात, न्यायालय अशा खरेदीदारास दोषी ठरविण्याचे आदेश देऊ शकते ज्याचे वर्तन उघड आहे आणि जो प्रलंबित खटल्याची माहिती मिळाल्यानंतर वाजवी वेळेत पक्षकार म्हणून सामील होण्यासाठी अर्ज दाखल करतो.

४१.६ तथापि, जर अर्जदार अवज्ञा करणाऱ्या वर्तनासाठी दोषी असेल किंवा न्यायालयाने पारित केलेल्या प्रतिबंधात्मक आदेशाचे उल्लंघन करून खटल्याच्या मालमत्तेच्या मालकाने केलेल्या गुप्त व्यवहाराचा किंवा व्यवहाराचा लाभार्थी असेल किंवा अर्जास विनाकारण उशीर होत असेल तर न्यायालयाने खटला चालविण्याची विनंती फेटाळणे पूर्णपणे योग्य ठरेल.

वरील तत्वांच्या जोरावर, हाती असलेल्या प्रकरणाचा विचार करता, आमच्या मते, उत्तरवादी ३ ला वादी ३ म्हणून पक्षकार करण्यासाठी दाखल केलेला अर्ज वाजवी वेळेत दाखल केला गेला नाही. २७ वर्षांच्या एवढ्या अमर्याद विलंबाबद्दल कोणतेही स्पष्टीकरण दिले जात नाही, जे उच्च न्यायालयाने विचारात घेतले नाही.

१४. याची नोंद घ्यावी की, दिवाणी प्रक्रिया संहिता आदेश २२ नियम १० अंतर्गत अभिहस्तानकिती/तृतीय उत्तरवादी द्वारा दावा सुरू ठेवण्यासाठी न्यायालयाची परवानगी मागणारा अर्ज प्रत्यक्षात दाखल केला गेला नाही. २०१४ च्या चेंबर समन्स क्रमांक १८७ ताबोडतोब दाखल करून वादपत्रामध्ये दुरुस्ती करण्यासाठी प्रार्थना करण्यात आली होती, जर न्यायालय द्वारा दावा चालू ठेवण्यासाठी परवानगी मिळाली असती तर ती परिणामस्वरूप दुरुस्ती असती.

१५. आधी दाखवून दिल्याप्रमाणे, दावा दाखल केल्यानंतर २७ वर्षांनंतर हा अर्ज दाखल करण्यात आला होता. अर्थात, दावा दुरुस्तीला परवानगी देण्याचा अधिकार व्यापक असून न्यायालयाने अति तांत्रिक दृष्टिकोन अवलंबू नये. दुरुस्ती अर्जाचा विचार करताना न्यायालयाने उदार दृष्टिकोन अवलंबला पाहिजे आणि वादांचे बहुविधता टाळण्यासाठी दुरुस्ती करायला परवानगी दिली पाहिजे. केवळ उशीर हा दुरुस्ती नाकारण्याचा आधार नाही, याची आम्हाला जाणीव आहे. परंतु प्रस्तूत प्रकरणात पक्षकार हे अडाणी पक्षकार नाहीत; सर्व उत्तरवादी कंपन्या आहेत आणि पक्षकारांमधील विवाद हा व्यावसायिक वाद आहे. अशा वस्तुस्थिती आणि परिस्थितीत, दिवाणी प्रक्रिया संहिता आदेश २२ नियम १० अंतर्गत दाखल करण्यात

आलेल्या चेंबर समन्स मध्ये प्रार्थना केलेल्या दुरुस्तीस परवानगी दिली जाऊ नये, कारण यामुळे अपीलकर्त्यास गंभीर नुकसान पोहोचेल. आमच्या मते, दाव्याच्या २७ वर्षांनंतर २०१४ च्या चेंबर समन्स क्रमांक १८७ ला परवानगी देण्याच्या आक्षेपित आदेशामुळे अपीलकर्त्याला मिळालेले बचावाचे सारभूत अधिकार काढून घेतले जातील आणि ते टिकवता येणार नाही.

१६. निकालात आक्षेपित न्यायनिर्णय [एलआयसी विरुद्ध संजीव बिल्डर्स (प्रायव्हेट) लिमिटेड, २०१४ एससीसी ऑनलाईन बॉम ४८११] रद्द बातल केला आहे आणि अपील मंजूर केले आहे. दावा क्रमांक ८९४/१९८६ मधील चेंबर समन्स क्रमांक १८७/२०१४ फेटाळण्यात आला आहे. खर्चाबाबत कोणताही आदेश नाही."

४१. अशा प्रकारे, वरील वरून हे स्पष्ट दिसून येते की या न्यायालयाच्या समन्वय न्यायपीठाने असा दृष्टिकोण घेतला आहे की त्यातील उत्तरवादी क्रमांक ३ ला वादी क्रमांक ३ म्हणून पक्षकार केल्यास अपीलकर्त्यास गंभीर नुकसान होईल. सत्तावीस वर्षांच्या अमर्याद विलंबाबद्दल कोणतेही स्पष्टीकरण देण्यात आले नाही, असा दृष्टिकोण या न्यायालयाने घेतला, त्याकडे उच्च न्यायालयाने दुर्लक्ष केले. यातील अपीलकर्त्याने दाखल केलेले अपील मंजूर करतानाही या न्यायालयाच्या समन्वय न्यायपीठाने असे निरीक्षण नोंदवले की केवळ विलंब हा दुरुस्ती फेटाळण्याचा आधार ठरणार नाही. तथापि, प्रकरणाच्या वस्तुस्थितीनुसार, पक्षकार अडाणी पक्षकार नसल्यामुळे आणि त्यातील सर्व उत्तरवादी कंपन्या असल्याने आणि हा वाद व्यावसायिक वाद असल्याने खटल्याच्या सत्तावीस वर्षांनंतर दुरुस्तीला परवानगी दिली जाऊ शकली नसती, कारण अपीलकर्त्याच्या (एलआयसी) बाजूने मिळालेले बचावाचे सारभूत अधिकार काढून घेतले जातील.

४२. भारतीय आयुर्विमा महामंडळ (उपरोल्लेखित) या प्रकरणात या न्यायालयाच्या समन्वय न्यायपीठाने दिलेला न्यायनिर्णय आणि आदेश सध्याच्या अपिलाचा जितका संबंध आहे तितका लागू नाही, असे आमचे मत आहे. भारतीय आयुर्विमा महामंडळ (उपरोल्लेखित) या प्रकरणात केवळ या न्यायालयाने दिलेल्या न्यायनिर्णयाच्या आणि आदेशाच्या जोरावर अपीलकर्त्याला सध्याच्या अपिलात यश मिळू शकत नाही.

दिवाणी प्रक्रिया संहिता आदेश २ नियम २

४३. प्रस्तुत अपीलात अपीलकर्त्याची बाजू मांडणाऱ्या विद्वान वकिलाचा मुख्य युक्तिवाद असा आहे की, दिवाणी प्रक्रिया संहितेच्या आदेश २ नियम २ चे तत्त्व लागू करून खालील न्यायालयांनी दुरुस्ती अर्ज फेटाळला असावा.

४४. सदर तरतूद खालीलप्रमाणे नमूद केली आहे :

दिवाणी प्रक्रिया संहितेचा आदेश २ नियम २:

२. दाव्यामध्ये संपूर्ण हक्क मागणी समाविष्ट असणे (१) वादकारणाच्या संबंधात वादी जी हक्क मागणी करण्यास हक्कादार असेल ती संपूर्ण हक्कमागणी प्रत्येक दाव्यामध्ये समाविष्ट असली पाहिजे. पण दावा एखाद्या न्यायालयाच्या अधिकारिते मध्ये आणण्यासाठी वादीस आपल्या हक्क मागणीचा कोणताही भाग सोडून देता येईल.

(२) हक्क मागणीचा एखादा भाग सोडून देणे - जर वादिनी आपल्या हक्कमागणीच्या एखाद्या भागाच्या संबंधात दावा लावण्यात कसूर केली किंवा तो भाग बुद्धीपुरस्सर सोडून दिला तर त्याबाबतीत, अशाप्रकारे त्यांनी ज्या भागाच्या बाबतीत ती कसूर

केली असेल किंवा जो भाग त्यांनी सोडून दिला असेल त्याच्या संबंधात त्यानंतर त्याला दावा दाखल करता येणार नाही.

(३) अनेकांपैकी एखाद्या अनुतोषाकरिता दावा दाखल करण्यात कसूर - एकाच वादकारणाच्या संबंधात एकापेक्षा अनेक अनुतोषाकरिता हक्कदार असलेल्या एखाद्या व्यक्तीस अशा सर्व किंवा त्यापैकी कोणत्याही अनुतोषाकरिता दावा दाखल करता येईल; पण न्यायालयाची परवानगी घेतली असल्यास तेवढी बाब वगळून एरव्ही, त्याने अशा सर्व अनुतोषांकरिता दावा लावण्यात कसूर केल्यास अशा प्रकारे कसूर केलेल्या कोणत्याही अनुतोषासाठी त्यानंतर त्याला दावा दाखल करता येणार नाही.

स्पष्टीकरण - या नियमाच्या प्रयोजनार्थ, एखादे आबंधन आणि त्याच्या पालनार्थ असलेली सांपाश्चिक प्रतिभूती व त्याच आबंधनातून उद्भवणाऱ्या अनुवर्ती हक्कमागण्या या अनुक्रमे एकच वादकारण गठीत करतात असे मानण्यात येईल.

उदाहरण

क एक घर ख ला वर्षाला रुपये १२०० इतक्या भाड्याने देतो. १९०५, १९०६ व १९०७ या संपूर्ण वर्षांचे भाडे देय असून, चुकते झालेली नाही. १९०८ साली क हा फक्त १९०६ सालच्यायेणे भाड्याकरता ख विरुद्ध दावा दाखल करतो. १९०५ किंवा १९०७ सालच्या येणे भाड्याकरता क ला मागाहून ख विरुद्ध दावा दाखल करता येणार नाही.

४५. "दावा दाखल करण्यात कसूर" आणि "उद्देशपूर्वक आपल्या दाव्याचा कोणताही भाग सोडणे" हे शब्दप्रयोग हा नियम तयार करण्यामागे विधानमंडळाचा हेतू दर्शवितात.

‘दावा दाखल करणे’ या संज्ञाचा अर्थ तरतुदीच्या संदर्भानुसार दावा दाखल करणे आणि दावा शेवटपर्यंत चालविणे दोन्ही असू शकतो. प्रस्तुत प्रकरणात, विधानमंडळाला वादीला न्यायालयाच्या परवानगीशिवाय त्याने/तिने कसूर केलेल्या कोणत्याही अनुतोषासाठी दावा दाखल करण्यापासून किंवा त्याच्या दाव्याच्या कोणत्याही भागाबद्दल दावा, जो त्याने उद्देशपूर्वक सोडून दिल आहे, तो दाखल करण्यास मनाई करण योग्य वाटले. आदेश २ नियम २ (१) मध्ये अशी तरतूद आहे की वादकारणाच्या संबंधात वादी जी हक्क मागणी करण्यास हक्कादार असेल ती संपूर्ण हक्कमागणी प्रत्येक दाव्यामध्ये समाविष्ट असली पाहिजे. .

४६. दिवाणी प्रक्रिया संहितेच्या आदेश २ नियम २ च्या तरतुदीवर प्रिव्ही कौन्सिलने मोह. खलील खान आणि इतर वि. मेहबूब अली मियांन आणि इतर, एआयआर १९४९ पीसी ७८ बाबतीत चांगली चर्चा केली आहे

"आतापर्यंत चर्चा झालेल्या प्रकरणांमध्ये नमूद केलेली तत्त्वे सारांशरूपात खालीलप्रमाणे आहेत:-

(१) आदेश २ नियम २ अंतर्गत येणाऱ्या प्रकरणांमध्ये योग्य चाचणी म्हणजे "नवीन दाव्यातील दावा खरोखरच ज्या करणावर आधारित आहे, ते 'पूर्वीच्या दाव्यातील आधार असलेल्या कारणापेक्षा वेगळ आहे की नाही." (मुनशी बुजलूर रुहीम वि. शमसुन्नीसा बेगम) (२) दाव्याचे कारण म्हणजे वादीला त्याच्या न्यायनिर्णयाच्या अधिकाराचे समर्थन करण्यासाठी सिद्ध करण्यासाठी, जर खंडन झाले तर, आवश्यक असणारी प्रत्येक वस्तुस्थिती. (रीड वि. ब्राऊन.) (३) दोन दाव्यांचे समर्थन करणारे पुरावे वेगवेगळे असतील तर दाव्याची कारणेही वेगवेगळी असतात. (ब्रन्सडेन विरुद्ध

हम्फ्री.) (४) दोन दा व्यान मधील कारवाईची कारणे जर सर्वसाधारणरीत्या समान असतील तर ती एकच मानली जाऊ शकतात. (ब्रन्सडेन विरुद्ध हम्फ्री.) (५.) दाव्याच्या कारणाचा प्रतिवादीने उभारलेल्या बचावाशी काहीही संबंध नाही किंवा वादिनी विनंती केलेल्या अनुतोषाच्या चारित्र्यावर अवलंबून नसते. हे "त्या माध्यमांचा संदर्भ देते ज्याच्या आधारे वादी न्यायालयाला त्याच्या बाजूने निष्कर्ष काढण्यास सांगतो." (मूस. चांद कौर विरुद्ध परताब सिंग.) हे निरीक्षण लॉर्ड वॉटसन १८८२ च्या अधिनियमाच्या कलम ४३ अन्वये [आदेश २ नियम २ शी सुसंगत] एका प्रकरणात, त्यांनी नोंदवले होते, जिथे वादीने एकाच दाव्यात वेगवेगळे दावे केले होते."

४७. **उपेंद्र नारायण रॉय विरुद्ध राय जानोकी नाथ रॉय**, एआयआर १९१९ कल. ९०४ या प्रकरणात कलकत्ता उच्च न्यायालयाच्या खंडन्यायपीठाला या प्रश्नावर विचार करण्याची संधी मिळाली. न्या. वूड्रोफ, यांनी खालीलप्रमाणे निरीक्षण केले आहे:

"..... दुसऱ्या मुद्द्याच्या बाबतीत त्यात खऱ्या अर्थापेक्षा कल्पकता जास्त आहे. दुरुस्ती ही आदेश २ नियम २ ने निषिद्ध केली होती, या चुकीच्या गृहितकावर ती पुढे जाते. हा नियम आमच्या समोरील प्रकरणाशी सांगड घालत नाही. हे अशा प्रकरणाचा संदर्भ देते जिथे दावा दाखल करण्यात आला आहे आणि वादिनी आपल्या हक्कमागणीच्या एखाद्या भागाच्या संबंधात दावा लावण्यात कसूर केली आणि त्या दाव्यात हुकूमनामा झाला आहे. तसे असेल तर, अशा प्रकारे दावा लावण्यात कसूर केलेल्या भागासंदर्भात दुसरा दावा दाखल करण्यास प्रतिबंध केला जातो. तसे या प्रकरणात नाही. प्रस्तूत प्रकरणात दाव्याची सुनावणी झालेली

नाही, परंतु नजरचूकीने एक दावा वगळण्यात आल्याचे सांगण्यात येत आहे. अशा प्रकरणात जे ग्राह्य धरण्यासाठी दुरुस्तीला परवानगी देऊ नये, असे म्हणणे म्हणजे जे नियम सांगत नाही ते ग्राह्य धरणे असा होईल आणि जे असमंजसपनाचे ठरेल. नियम सांगते की "तो नंतर दावा दाखल करणार नाही", म्हणजेच एक दावा दाखल होऊन त्याचा निकाल लागला आणि त्यानंतर दावा दाखल करण्यात आला आहे असे गृहीत धरले जाते. जेथे एकच दावा दाखल झाला आहे तेथे दुरुस्तीला ते लागू होत नाही. वादीला आपला दावा निकाली निघण्यापूर्वी दुरुस्तीसाठी अर्ज करण्याचा कायद्याने अधिकार असल्याने, पबना दाव्यातील उत्तरवादीच्या कोणत्याही अधिकारांवर परिणाम होतो असे म्हणता येणार नाही. पूर्वीच्या तारण किंवा बोजावरील दावे टिकण्यासारखे नव्हते, हा आक्षेप दूर करण्यासाठी कलकत्ता दाव्यात दुरुस्ती करून काहीही करता येणार नाही, या चुकीच्या गृहीतकावर असा युक्तिवाद आधारलेला आहे. जर एखादा वादी हुकूमनाम्यापूर्वी दुरुस्तीसाठी अर्ज करण्यात अपयशी ठरला आणि नंतर दुसरा दावा दाखल केला तरच प्रकरण आदेश २ नियम २ च्या आत येईल. वादी हे तसे करित नसून त्यांनी आणलेल्या एकमेव दाव्यात दुरुस्ती करण्याची मागणी करित आहेत. त्यामुळे या दुरुस्तीमुळे दुसऱ्या पक्षाच्या अधिकारांवर परिणाम होतो किंवा अन्यथा त्याला पूर्वग्रह वाटतो, असे हे प्रकरण नाही."

(जोर दिला आहे)

४८. गुरुबक्स सिंग विरुद्ध भोरालाल, एआयआर १९६४ एससी १८१० या प्रकरणात दिवाणी प्रक्रिया संहितेच्या आदेश २ नियम २ ची व्याप्ती आणि प्रयोज्यता विचारात घेऊन या न्यायालयाच्या घटनापीठाने खालीलप्रमाणे निर्णय दिला आहे :

"६. दिवाणी प्रक्रिया संहितेच्या आदेश २ नियम २ (३) अन्वये प्रतिबंधाचा युक्तिवाद यशस्वी होण्यासाठी, युक्तिवाद मांडणाऱ्या प्रतिवादीनी हे सिद्ध केले पाहिजे की, (१) दुसरा दावा, ज्या दाव्याच्या कारणावर आधीचा दावा आधारित होता, त्याच कारणासंदर्भात होता; (२) दाव्याच्या कारणासंदर्भात वादीला एकापेक्षा अधिक अनुतोष मिळण्याचा अधिकार होता; (३) अशा प्रकारे एकापेक्षा अधिक अनुतोष मिळण्याचा हक्क असल्याने वादीने न्यायालयाकडून परवानगी मिळवल्या शिवाय ज्या अनुतोषासाठी दुसरा दावा दाखल केला होता, त्या अनुतोषासाठी दावा दाखल करण्यास कसूर केली. या विश्लेषणावरून असे दिसून येईल की, प्रतिवादीला मुख्यतः आणि सुरुवातीला, आधीचा दावा तंतोतंत कोणत्या कारणावर दाखल करण्यात आला होता हे प्रस्थापित करावे लागेल, कारण जोपर्यंत आधीचा दावा ज्या कारणावर दाखल करण्यात आला होता आणि नंतरच्या दाव्यातील दावा ज्यावर आधारित आहे त्यामध्ये सारखेपणा नसल्यास प्रतिबंधाच्या अर्जास वाव राहणार नाही. यात शंका नाही की, वादपत्रात साध्या स्वरूपात मागितलेला दिलासा सामान्यतः एखाद्या विशिष्ट कारणास्तव शोधला जाऊ शकतो परंतु हा कोणत्याही प्रकारे सार्वत्रिक नियम असू शकत नाही. युक्तिवाद हा तांत्रिक प्रतिबंध असल्याने तो समाधानकारकरित्या सिद्ध करावा लागतो आणि केवळ अनुमानात्मक युक्तिवादाच्या आधारे गृहीत धरता येत नाही. याच कारणास्तव आम्ही विचार करतो

की, दिवाणी प्रक्रिया संहितेच्या आदेश २ नियम २ अंतर्गत प्रतिबंधाचा युक्तिवाद तेव्हाच स्थापित केली जाऊ शकते जेव्हा प्रतिवादीने आधीच्या दाव्यातील युक्तिवाद पुराव्यात दाखल केले आणि त्याद्वारे दोन दाव्यांमधील दाव्याच्या कारणाचा सारखेपणा न्यायालयाला सिद्ध करतील. हे एक सामाईक कारण आहे की, १९५० च्या सीएस २८ मधील वादपत्र प्रस्तुतच्या प्रकरणात अपीलकर्त्याने दिवाणी प्रक्रिया संहितेच्या आदेश २ नियम २ अन्वये त्याच्या युक्तिवादाच्या समर्थनार्थ पुरावा म्हणून दाखल केले नव्हते. विद्वान न्यायचौकशी न्यायधीशांनी मात्र हे कैफियती अभिलेखावर नसताना वजावट म्हणून वादपत्रात असलेल्या मागील दाव्याच्या संदर्भावरून दाव्याचे कारण काय असावे याचा अनुमान काढला. अपिलाच्या टप्प्यावर विद्वान जिल्हा न्यायाधीशांना अपीलकर्त्याच्या प्रकरणातील ही त्रुटी लक्षात घेतली आणि त्यांनी आमच्या मते, योग्यरित्या निदर्शनास आणून दिले की, आधीच्या दाव्यातील वादपत्र अभिलेखावर असल्याशिवाय, दिवाणी प्रक्रिया संहितेच्या आदेश २ नियम २ अन्वये प्रतिबंधाचा युक्तिवाद चालवण्यायोग्य नव्हता.”

४९. **गुरुबक्स सिंग** (उपरोल्लेखित) या प्रकरणाचा संबंध आहे तितपत आम्ही स्पष्ट करू शकतो की, या न्यायालयाने या प्रकरणात संपूर्ण विचार हा या वास्तुस्थितीशी केला होता की, त्यातील वादीने दावा सोडला होता, परंतु या न्यायालयाने विचारात घेतलेला महत्वाचा मुद्दा हा होता की, अनुतोष ह मुदतीबाहेर गेला होता. सदर न्यायनिर्णयाचे प्रमाण असे आहे की, अनुतोष मुदतीबाहेर गेला असल्याने, दिवाणी प्रक्रिया संहितेच्या आदेश २ नियम २ केवळ उपांग म्हणून आला. तथापि, **गुरुबक्स सिंग** (उपरोल्लेखित) हे प्रकरण हे स्पष्ट करत की दिवाणी प्रक्रिया संहितेचे आदेश २ नियम २ केवळ नंतरच्या दाव्यांना लागू होते.

५०. घटनापीठाने चर्चा केलेली तत्वे आणि घालून दिलेल्या कायद्याच्या जोरावर तसेच चर्चा केलेल्या निर्णयाच्या जोरावर आमचे असे मत आहे की, जर दोन दावे आणि त्यामध्ये दावा केलेला अनुतोष एकाच दाव्याच्या कारणावर आधारित असेल तर दिवाणी प्रक्रिया संहितेच्या आदेश २ नियम २ अन्वये नंतरचा दावा अवरुद्ध होईल. तथापि, दिवाणी प्रक्रिया संहितेच्या आदेश २ नियम २ अन्वये प्रतिबंध लागू करून दुरुस्ती साठीच अर्ज फेटाळला जाऊ शकतो, या यातील अपीलकर्त्याच्या वतीने मांडण्यात आलेल्या म्हणण्यात आम्हाला काहीही योग्यता दिसत नाही. दिवाणी प्रक्रिया संहितेच्या आदेश २ नियम २ विद्यमान दाव्यावर मागणी केलेल्या दुरुस्तीला लागू होऊ शकत नाही.

५१. उपरोक्त संदर्भात वैश सहकारी आदर्श बँक लिमिटेड विरुद्ध गीतांजली देशपांडे आणि इतर (२००३) १०२ डीएलटी ५७० या प्रकरणात दिल्ली उच्च न्यायालयाने दिलेल्या निकालाचा उल्लेख आपण मान्यतेने करू शकतो. परी. १७ आणि १८ अनुक्रमे सूचित करतात की, दिवाणी प्रक्रिया संहितेच्या आदेश २ नियम २ अंतर्गत प्रतिबंध केवळ नंतरच्या दाव्यासाठी आहे. हे परीच्छेद खालीलप्रमाणे वाचावेत :

“१७. दुरुस्तीसाठीच्या अर्जाच्या चालू ठेवण्याच्या विरोधात अपीलकर्त्याने घेतलेल्या प्राथमिक आक्षेपांकडे पुन्हा मागे वळून पाहिल्यास दिवाणी प्रक्रिया संहितेच्या आदेश २ नियम २ अंतर्गत प्रस्तावित दुरुस्तीला प्रतिबंध घालण्यात आल्याचा विशिष्ट युक्तिवाद दिसून येईल. दिवाणी प्रक्रिया संहितेच्या आदेश २ नियम २ अन्वये अधिनियमित केलेला सामान्य नियम म्हणजे' प्रत्येक दाव्यात दाव्याच्या कारणा संदर्भात वादी जी हक्कमागणी करण्यास हक्कदार असेल ती संपूर्ण हक्कमागणी प्रत्येक दाव्यात समाविष्ट असली पाहिजे. आदेश २ नियम २ (२) हक्कमागणीच्या एखाद्या

भागाच्या संबंधात कोणत्याही नंतरचा दावा दाखल करण्यास विरोध करत, जो वादीने दाव्याच्या एकाच कारणावर आधारित आधीच्या दाव्यात लावण्यात कसूर केली होती किंवा उद्देशपूर्वक सोडला होता. त्याचप्रमाणे, जर वादीला दाव्याच्या एकाच वाद कारणाच्या संबंधात एकापेक्षा जास्त अनुतोष मिळण्याचा अधिकार असेल, परंतु न्यायालयाची परवानगी वगळता, अशा सर्व अनुतोषासाठी दावा कसूर केल्यास, दिवाणी प्रक्रिया संहितेच्या आदेश २ नियम २ नुसार अशा प्रकारे कसूर केलेल्या कोणत्याही अनुतोषासाठी त्यानंतर त्याला दावा करण्यास मनाई केली जाते.

१८. दिवाणी प्रक्रिया संहितेच्या आदेश २ नियम २ अंतर्गत प्रतिबंधाचा युक्तीवाद हा तेव्हाच ग्राह्य धरला जातो जेव्हा प्रतिवादीने असे सिद्ध केले की (१) दुसऱ्या दाव्याचे कारण तेच आहे ज्यावर आधीचा दावा आधारित होता, (२) त्या दाव्याच्या कारणासंदर्भात, वादी एकापेक्षा जास्त अनुतोषासाठी पात्र आहे आणि (३) न्यायालयाकडून मिळालेल्या परवानगीशिवाय वादीने अनुतोष मिळण्यासाठी आधी दावा दाखल करण्यास वगळले आहे ज्यासाठी दुसरा दावा दाखल केला आहे. (पाहा "गुरबक्स सिंग विरुद्ध भूरालाल", एआयआर १९६४ एससी १८१०). स्पष्टपणे, दिवाणी प्रक्रिया संहितेच्या आदेश २ नियम २ वर दर्शविलेल्या परिस्थितीत दुसरा दावा प्रतिबंध करण्याचा एक नियम तयार करते. दिवाणी प्रक्रिया संहितेच्या आदेश २ नियम २ अंतर्गत योजलेला युक्तीवाद चालवण्यासाठी सुरुवात होण्यापूर्वी आधीच्या आणि नंतरच्या दाव्यातील दाव्याच्या कारणांचा सारखेपणा आवश्यक आहे. अशा प्रकारे, जेथे दुसऱ्या

दाव्यातील दावा किंवा अनुतोष दाव्याच्या सुस्पष्ट कारणावर आधारित असेल, तेथे दिवाणी प्रक्रिया संहितेचे आदेश २ नियम २ लागू होणार नाही. दिवाणी प्रक्रिया संहितेचे आदेश २ नियम २ नंतरच्या दाव्या विरुद्ध एक प्रतिबंध म्हणून कार्य करते जर ते लागू करण्यासाठी आवश्यक अटींची पूर्तता केली आणि युक्तिवादांच्या दुरुस्तीचे क्षेत्र त्याच्या कार्यक्षेत्राच्या खूप पलीकडे आहे. त्यामुळे दिवाणी प्रक्रिया संहितेचे आदेश २ नियम २ अंतर्गत दुरुस्तीवर बंदी घालण्याचा युक्तिवाद चुकीचा आणि म्हणूनच नकारात्मक आहे.”

(जोर दिला आहे)

५२. दुरुस्ती अर्ज रचनात्मक निर्णीत बाबीच्या तत्त्वाने प्रभावित आहे, या अपीलकर्त्याच्या वतीने उपस्थित केलेल्या युक्तिवादामध्ये आम्ही प्रभावित झालो नाही. पूर्ण सुनावणीनंतर पक्षकारांमध्ये कोणताही औपचारिक निर्णय झाला नसल्याने, तात्काळ खटल्यात रचनात्मक निर्णीत बाबीचे तत्त्व लागू होत नाही. या न्यायालयासमोरील हा वाद अशा टप्प्यावर आला आहे, जेव्हा खालील न्यायालयाने कराराच्या विनिर्दिष्ट पालनाकरीताच्या मुख्य अनुतोषाच्या पर्यायाने नुकसानीची रक्कम वाढविण्याच्या हेतूने वादपत्रात दुरुस्ती करण्यास परवानगी दिली.

विनिर्दिष्ट अनुतोष अधिनियम, १९६३

५३. वरील गोष्टी आता आपण अधिनियम १९६३ च्या कलम २१ (५) आणि कलम २२ (२) मधील परंतुकानचा विचार करण्यास घेऊन जात.

५४. अधिनियम १९६३ मध्ये असं योजलेलं आहे की, पालनाच्या दाव्याव्यतिरिक्त किंवा त्याऐवजी वादी नुकसान भरपाईचा दावा करण्यास पात्र आहे. अधिनियम १९६३ च्या कलम २१ मध्ये खालीलप्रमाणे तरतूद आहे.

"२१. काही विशिष्ट प्रकरणांमध्ये नुकसान भरपाई देण्याचा अधिकार.-(१) कराराच्या विनिर्दिष्ट पालनासाठी च्या दाव्यात, वादी त्याच्या उल्लंघनासाठी [च्या व्यतिरिक्त] नुकसान भरपाईचा दावा देखील करू शकतो.

(२) जर, अशा कोणत्याही दाव्यात, न्यायालयाने विनिर्दिष्ट पालन मान्य करू नये, असे ठरविले तर, परंतु पक्षकारांमध्ये असा एक करार आहे ज्याच प्रतिवादीद्वारा उल्लंघन झालं आहे आणि वादी त्या उल्लंघनासाठी नुकसानभरपाईस पात्र आहे, त्यानुसार तो त्याला अशी भरपाई देईल.

(३) जर, अशा कोणत्याही दाव्यात, न्यायालयाने विनिर्दिष्ट पालन मान्य केले पाहिजे, असे ठरविले तर, परंतु तो खटल्याच्या न्यायाचे समाधान करण्यासाठी पुरेसा नाही आणि करार भंगाबद्दल काही नुकसान भरपाई देखील वादीला देण्यात यावी, त्यानुसार तो त्याला अशी भरपाई देईल.

(४) या कलमांतर्गत दिलेल्या कोणत्याही नुकसान भरपाईची रक्कम निश्चित करताना न्यायालयाला भारतीय करार कायदा, १८७२ (१८७२ चा ९) च्या कलम ७३ मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या तत्वांनुसार मार्गदर्शन केले जाईल.

(५) जो पर्यंत वादीने आपल्या वादपत्रात अशा नुकसानभरपाईचा दावा केल्याशिवाय या कलमांतर्गत कोणतीही नुकसानभरपाई प्रदान केली जाणार नाही:

परंतु जेथे वादीने अशा कोणत्याही नुकसानभरपाईचा दावा वादपत्रात केला नसेल, तेथे न्यायालय कार्यवाहीच्या कोणत्याही टप्प्यावर, अशा नुकसानभरपाईचा दावा समाविष्ट करण्यासाठी न्याय्य अटींवर वादपत्रात दुरुस्ती करण्यास अनुमती देईल.

स्पष्टीकरण:- करार विनिर्दिष्ट पालन करण्यास अयोग्य झाला आहे, ही परिस्थिती न्यायालयाला या कलमाने प्रदान केलेल्या अधिकारितेचा वापर करण्यापासून रोखू शकत नाही."

५५. कलम २१ च्या पोटकलम (२) अन्वये न्यायालयाला उल्लंघनासाठी नुकसानभरपाई देण्याचा अधिकार आहे, जेथे ते असे मानते की पक्षकारांन मध्ये एक करार आहे, ज्याचा भंग प्रतिवादीने केला आहे. परंतु जर असे झाल्यास ते असा निर्णय घेत की ते विनिर्दिष्ट पालन मान्य केले नाही पाहिजे . जेथे केवळ विनिर्दिष्ट पालनामुळे प्रकरणाच्या न्यायाचे समाधान होणार नाही असे न्यायालयाचे मत आहे तेथे कलम २१ चे पोटकलम (३) न्यायालयाला विनिर्दिष्ट पालनाच्या हुकूमनाम्या व्यतिरिक्त उल्लंघनासाठी नुकसान भरपाई देण्याचा अधिकार प्रदान करत, मात्र, पोटकलम (५) अशी अट घालत की, जोपर्यंत वादीने वादपत्रात अशा नुकसानभरपाईचा दावा केला नाही, तोपर्यंत या कलमांतर्गत नुकसान भरपाई देऊ शकता येणार नाही. ही तरतूद बंधनकारक आहे.

५६. कलम २१ च्या पोटकलम (५) मधील परंतुकामुळे ज्या वादीने वादपत्रात अशा नुकसानभरपाईचा दावा केला नाही, त्याला कार्यवाहीच्या कोणत्याही टप्प्यावर वादपत्रात दुरुस्ती करण्याची मुभा देऊन मुख्य तरतुदीची कठोरता सौम्य करत आणि अशी तरतूद करण्यात आली आहे की, न्यायालय कार्यवाहीच्या कोणत्याही टप्प्यावर न्याय्य अटींवर अशा नुकसानभरपाईचा

दावा समाविष्ट करण्यासाठी दुरुस्तीस परवानगी देईल. **शम्सु सुहारा बीवी विरुद्ध जी अलेक्स आणि इतर**, (२००४) ८ एससीसी ५६९ या प्रकरणात, उदाहरणार्थ, या न्यायालयाने असे मानल आहे की, **विनिर्दिष्ट पालनाच्या अनुतोषा व्यतिरिक्त** उच्च न्यायालयाने कलम २१ अन्वये नुकसान भरपाई मंजूर'करण्याची तशी प्रार्थना मूलतः दाखल केलेल्या वादपत्रात किंवा कार्यवाहीच्या कुठल्याही टप्प्यातील दुरुस्ती मध्ये केलेली नसल्यास ते देण्यात चूक केली आहे.

५७. अधिनियम १९६३ च्या कलम २२ मध्ये खालील तरतुदींचा अंतर्भाव आहे .

२२. ताबा, विभाजन, बयाणा रकमेचा परतावा इत्यादीसाठी अनुतोष देण्याचा अधिकार :

(१) दिवाणी प्रक्रिया संहिता, १९०८, (१९०८ चा ५) मध्ये काहीही विरुद्ध अंतर्भूत असले तरी, स्थावर मालमत्तेच्या हस्तांतरणासाठी कराराच्या विनिर्दिष्ट पालनासाठी दावा दाखल करणारी कोणतीही व्यक्ती, योग्य प्रकरणात, मागू शकते-

(अ) अशा पालना व्यतिरिक्त मालमत्तेचा ताबा, किंवा विभाजन आणि स्वतंत्र ताबा; किंवा

(ब) विनिर्दिष्ट पालनासाठीचा दावा फेटाळल्या गेलेल्या परिस्थितीत, कोणत्याही बयाणा रकमेच्या किंवा भरलेल्या ठेवीच्या त्याने भरलेले किंवा [त्याने केलेल्या] परताव्यासह इतर कोणताही दिलासा ज्यास तो पात्र ठरू शकतो.

(२) पोटकलम (१) च्या खंड (अ) किंवा खंड (ब) अन्वये कोणताही अनुतोष विनिर्दिष्टतः दावा केल्याशिवाय न्यायालयाकडून दिला जाणार नाही:

परंतु जिथे वादीने वादपत्रात अशा कोणत्याही प्रकारच्या अनुतोषाचा दावा केला नसेल, तिथे न्यायालय कार्यवाहीच्या कोणत्याही टप्प्यावर, त्याला अशा अटींवर वादपत्रात दुरुस्ती करण्यास अनुमती देईल, जे अशा अनुतोषासाठी दावा समाविष्ट करण्यासाठी न्याय्य असू शकतात.

(३) पोटकलम (१) खंड (ब) अन्वये अनुतोष देण्याचा न्यायालयाचा अधिकार कलम २१ अन्वये नुकसान भरपाई देण्याच्या अधिकाराला हानी न पोचवता असेल."

५८. कलम २२ मध्ये एक अधिभावी तरतूद आहे, जी दिवाणी प्रक्रिया संहितेच्या वरचढ ठरते. स्थावर मालमत्तेच्या हस्तांतरणासाठी कराराच्या विनिर्दिष्ट पालनासाठी दावा करणारा वादी अशा पालना व्यतिरिक्त, योग्य प्रकरणात, मालमत्तेचा ताबा, किंवा विभाजन आणि स्वतंत्र ताब्याची मागणी करू शकतो. विनिर्दिष्ट पालनासाठीचा दावा फेटाळल्या गेलेल्या परिस्थितीत, वादी कोणत्याही बयाणा रकमेच्या किंवा भरलेल्या ठेवीच्या परताव्यासह इतर कोणत्याही अनुतोषासाठी दावा करू शकतो. कलम २१ च्या पोटकलम (५) मधील तरतुदींनशी सुसंगत, कलम २२ च पोटकलम (२) अस कारारनिविष्ट करत की असा अनुतोष विनिर्देशपूर्वक दावा केल्याशिवाय न्यायालयाकडून दिला जाऊ शकत नाही. तथापि, या परंतुकानुसार न्यायालय कार्यवाहीच्या कोणत्याही टप्प्यावर वादीला अशा अनुतोषाचा दावा करण्यासाठी वादपत्रात दुरुस्ती करण्यास अनुमती देईल जेथे मुळात न्याय्य वाटेल अशा अटींवर दावा केला गेला नसेल.

विनिर्दिष्ट अनुतोष (दुरुस्ती) अधिनियम, २०१८

५९. अधिनियम १९६३ मध्ये, २०१८ मध्ये सुधारणा करण्यात आली आणि मुख्य अधिनियमाच्या कलम २१ मध्ये पोटकलम (१) मध्ये "एकतर च्या व्यतिरिक्त किंवा बदल्यात" हे शब्द वगळण्यात आले आणि त्यांच्या जागी "च्या शिवाय" हे शब्द बदलण्यात आले. परिणामी, नुकसान भरपाई आता केवळ विनिर्दिष्ट पालना व्यतिरिक्त उपलब्ध आहे, त्याच्या बदल्यात नाही. हा अधिनियम १९६३ मधील इतर दुरुसत्त्यांचा परिणाम आहे, ज्याद्वारे सुधारणा होण्याच्या अधिनियमाने मुख्य अधिनियमाचे अनुक्रमे कलम १० आणि २० ची जागा घेऊन न्यायालयांचे विवेकाधिकार काढून टाकले आहेत.

६०. अधिनियम १९६३ मधील वरील तरतुदींचा मुंबई उच्च न्यायालयाने **कहिनी डेव्हलपर्स प्रायव्हेट लिमिटेड वि. मुकेश मोरारजीपंचमतिया आणि इतर** (२०१३) ३ एमएचएच एलजे ४४० मध्ये प्रकाशित डॉ. न्यायमूर्ती डी. वाय. चंद्रचूड (तत्कालीन न्यायमूर्ती) यांनी खंडपीठासाठी अत्यंत स्पष्टपणे आणि अत्यंत विद्वान पद्धतीने खालीलप्रमाणे स्पष्ट केले:

"९. कलम २१ च्या उपकलम (५) आणि कलम २२ च्या उपकलम (२) मधील परंतुक लागू करण्यामागे विधानमंडळाचा हेतू कार्यवाहितील बहुविधता दूर करणे हा होता. बाबू लाल विरुद्ध हजारी लाल, (१९८२) १ एससीसी ५२५ : एआयआर १९८२ एससी ८१८ या प्रकरणात सर्वोच्च न्यायालयाने असे नोंदवले की, विधानमंडळाने "कोणत्याही टप्प्यावर वादपत्रात सुधारणा करण्यास परवानगी देण्यासाठी न्यायालयाला मुबलक अधिकार दिले आहेत." (परिच्छेद २० पान ८२५ वर). यात अंमलबाजवणीच्या टप्प्याचाही समावेश असेल, असा सर्वोच्च

न्यायालयाने निर्णय दिला आहे. सर्वोच्च न्यायालयाने असाही निर्णय दिला आहे की, केवळ विक्रीसाठी किंवा त्या बाबीसाठी एक करार विनिर्दिष्ट पालनासाठी हुकूमनामा खरेदीदाराला मालकी हक्क प्रदान करत नाही आणि हक्क केवळ हुकूमनाम्याच्या अंमलबजावणीनंतरच दिले जाईल. मर्यादेच्या मुद्यावर चर्चा करताना सर्वोच्च न्यायालयाने पुढीलप्रमाणे निर्णय दिला.

"एकदा आपण ही कायदेशीर भूमिका मान्य केली की विक्रीचा करार किंवा कराराच्या विनिर्दिष्ट पालनासाठी त्या आधारावर पारित केलेला हुकूमनामा, हुकूमनामा-धारकाला कोणताही अधिकार किंवा मालकी हक्क देत नाही आणि मालकी हक्क केवळ विक्री विलेखाच्या अंमलबजावणी न्यायनिर्णीत ऋणकोनी स्वतः केल्यानंतरच किंवा जर तो विक्री विलेखाची अंमलबजावणी करण्यात अपयशी ठरला तर किंवा न्यायालयाने स्वतः केल्यावरच त्याला मिळतो, केवळ कराराच्या विनिर्दिष्ट पालनासाठी हुकूमनामा पारित केल्यामुळे याचिकाकर्त्याला मौल्यवान अधिकार प्राप्त झाला आहे, असा युक्तिवाद करणे निरर्थक आहे. वादग्रस्त मालमत्तेच्या संदर्भात विक्री केल्यानंतरच हुकूमनामाधारकांविरुद्ध ही मर्यादा सुरू होईल. त्यामुळे अवधि लोटल्यामुळे न्यायनिर्णीत ऋणकोला मौल्यवान हक्क प्राप्त झाला हे मान्य करणे अवघड आहे. कलम २२ हे केवळ अशा प्रकारची कार्यवाहीची बहुविधता टाळण्याच्या हेतूने लागू करण्यात आले आहे, ज्याचा विधी न्यायालये नेहमीच तिटकारा करतात. (परिच्छेद २१ पान ८२५ वर)

१०. जगदीश सिंग विरुद्ध नथू सिंग, (१९९२) १ एससीसी ६४७ : एआयआर १९९२ एससी १६०४ या प्रकरणात सर्वोच्च न्यायालयाने नंतरच्या निकालात हेच मत मांडले होते:

"जितका पोटकलम (५) मधील परंतुकाचा संबंध येतो, दोन स्थिति स्पष्टपणे भिन्न ठेवल्या पाहिजेत. जर दुरुस्ती विनिर्दिष्ट पालनाच्या एवजी किंवा च्या शिवाय नुकसान भरपाईच्या अनुतोषाशी संबंधित असेल जिथे वादीने विनिर्दिष्ट पालनाचा अनुतोष सोडला नसेल तर

न्यायालय कार्यवाहीच्या कोणत्याही टप्प्यावर दुरुस्तीस परवानगी देईल. तो विनिर्दिष्ट अनुतोष अधिनियम, १९६३ च्या कलम २१ अन्वये येणाऱ्या नुकसान भरपाईचा दावा आहे आणि

ही दुरुस्ती पोटकलम (५) च्या परंतुक अन्वये आहे. परंतु जर दुरुस्तीद्वारे विनिर्दिष्ट पालनासाठी च्या दाव्याचे रूपांतर कराराच्या उल्लंघनासाठी नुकसानभरपाईसाठी केले गेले असेल ज्या प्रकरणात संविदा अधिनियमाचे कलम ७३ ला आवाहन करण्यात आले आहे, तर भिन्न आणि कमी उदार मानके लागू होतात. ही दुरुस्ती दिवाणी प्रक्रिया संहिता नि. १७ आ. ०.६ च्या अनुशासनाखाली आहे, त्याबदल्यात पोटकलम (४) हे नुकसान भरपाईचे परिमाणन व मूल्यमापन या तत्त्वांसाठी करार अधिनियमाच्या कलम ७३ चा वापर करते, ही वस्तुस्थिती विभिन्नता खोडून टाकत नाही. (परिच्छेद १० पान १६०८ वर)

शम्सू सुहारा बीवी (उपरोल्लेखित) या प्रकरणातील निर्णयात, उच्च न्यायालयाने, विनिर्दिष्ट पालनासाठीच्या अनुतोषा शिवाय त्याबाबतच्या प्रार्थनेच्या अभावी

कलम २१ अन्वये नुकसान भरपाई देण्यात चूक केली आहे, असे मत व्यक्त करताना सर्वोच्च न्यायालयाने असा निर्णय दिला आहे की, त्या संदर्भातील प्रार्थना वादपत्रात किंवा विनिर्दिष्ट पालनासाठीच्या अनुतोषासाठीच्या प्रार्थने शिवाय नुकसान भरपाईचा अनुतोष समाविष्ट करण्यासाठी कार्यवाहीच्या कोणत्याही नंतरच्या टप्प्यावर वादपत्रात दुरुस्ती करून केली जाऊ शकली असती. परंतु त्या प्रकरणात वादपत्रामध्ये कधीही सुधारणा झाली नाही आणि त्यामुळे उच्च न्यायालयाच्या आदेश चुकीचा समजण्यात आला. मनोहर धुंडीराज जोशी विरुद्ध झुन्नूलाल हरिराम यादव, १९८३ एम.एच.एल.जे. ३६९ या प्रकरणातील या न्यायालयाच्या विद्वान एकल न्यायमूर्तीनच्या निर्णयातही ही तत्वे लक्षात आली आहेत.

११. हरिनारायण ग. बजाज (उपरोल्लेखित) येथील विद्वान एकल न्यायाधीशांच्या निर्णयाविरोधात अपील दाखल करण्यात आल्याची माहिती न्यायालयाला देण्यात आल्याने, त्या निर्णयाच्या अचूकतेपणाबाबत आम्ही कोणतेही मत व्यक्त करीत नाही. तथापि, विनिर्दिष्ट अनुतोष अधिनियम १९६३ च्या कलम २१ (५) आणि कलम २२ (२) मधील परंतुकानच्या अर्थातर्गत, कार्यवाही च्या कोणत्याही टप्प्यावर दुरुस्ती करता येईल असा विचार विधानमंडळाने केलेला असल्याने अशा दुरुस्तीला मुदतबाह्यतेमुळे प्रतिबंध येणार नाही, असे आमचे मत आहे. तत्वाची पहिली गोष्ट म्हणूनही, दुरुस्तीचा अर्ज दाव्याच्या कारणापासून वेगळा असणे आवश्यक आहे, जो दुरुस्तीद्वारे मांडण्याची मागणी करण्यात येत आहे. सर्वसाधारण तत्त्व म्हणून दुरुस्तीचा अर्ज मंजूर असला, तरी दाव्याचे कारण मर्यादित आहे का, हा प्रश्न निश्चित करून त्यावर निर्णय घ्यावा लागेल. दुरुस्तीला मंजूरी देताना, दावा दाखल

करण्यापासून दुरुस्तीचा संबंध लावण्यात येऊ नये असे निर्देश देणे दिवाणी न्यायालयाला नेहमीच खुले असते. त्यामुळे दाव्याचे कारण मर्यादित आहे की प्रतिबंधित आहे, हे न्यायालयाला न्याय चौकशीच्या वेळी ठरवावे लागेल. जेथे कलम २१ (५) आणि कलम २१ (२) मधील परंतुकान मध्ये कारारनिविष्ट केल्याप्रमाणे कार्यवाहीच्या कोणत्याही टप्प्यावर वादपत्रात दुरुस्ती करता येईल, असा विचार विधानमंडळाने केला आहे. त्या तरतुदींद्वारे विचारात घेतलेल्या स्वरूपाची अशी दुरुस्ती खरोखरच कार्यवाहीच्या कोणत्याही टप्प्यावर आणली जाऊ शकते."

६१. बी. के. नारायण पिल्लई विरुद्ध परमेश्वरन पिल्लई आणि इतर, (२०००) १ एससीसी ७१२, ए. के. गुप्ता (उपरोल्लेखित) आणि गणेश ट्रेडिंग कंपनी (उपरोल्लेखित) प्रकरणांवर भिस्त ठेवत, या न्यायालयाने असे मत मांडले आहे की, न्यायालयाने दुरुस्तीच्या बाबतीत उदार दृष्टिकोन अवलंबला पाहिजे आणि जेव्हा दुसऱ्या बाजूने वेळ निघून गेल्यामुळे कोणताही कायदेशीर अधिकार प्राप्त झाला असेल तेव्हाच ही दुरुस्ती नाकारली जावी. पुढीलप्रमाणे निर्णय देण्यात आला आहे.

"..... वादपत्रातील वास्तविक वाद निश्चित करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या युक्तिवादांच्या सर्व दुरुस्त्यांना परवानगी देण्यात यावी, जर प्रस्तावित दुरुस्तीमुळे मूळ दावा ज्याच्या आधारे उभा करण्यात आला किंवा बचाव करण्यात आला त्या नवीन दाव्याच्या कारणात फेरफार किंवा बदल करत नाही. वस्तुस्थितीच्या कबूल केलेल्या स्थितीचे अस्तित्व नाकारणारे विसंगत आणि परस्परविरोधी आरोप किंवा वस्तुस्थितीचे परस्पर विध्वंसक आरोप युक्तिवादात दुरुस्तीद्वारे समाविष्ट होऊ दिले जाऊ नयेत. प्रस्तावित दुरुस्तीमुळे दुसऱ्या बाजूच्या पक्षकारांना बाधा निर्माण झाली

नाही पाहिजे की ज्याची भरपाई खर्चानेही भरून निघू शकत नाही. वेळ निघून गेल्यामुळे दुसऱ्या बाजूच्या पक्षकरांना मिळालेला कायदेशीर अधिकार विफल करण्यास कारणीभूत होईल किंवा त्याचा परिणाम होईल, अशी कोणतीही दुरुस्ती होऊ देऊ नये. युक्तिवादांच्या दुरुस्तीसाठी याचिका दाखल करण्यास होणारा विलंब खर्च आणि त्रुटी किंवा चुकीमुळे योग्य प्रकारे भरून काढला जावा, जो फसवा नसेल तर वादपत्र किंवा लेखी निवेदनाच्या दुरुस्तीचा अर्ज फेटाळण्याचे कारण बनवू नये.

६२. **जगदीश सिंग वि. नथु सिंग**, (१९९२) १ एससीसी ६४७ : एआयआर १९९२ एससी १६०४ मध्ये प्रकाशित, या प्रकरणात या न्यायालयाला अधिनियम १९६३ च्या कलम २१ मधील तरतुदी हाताळण्याची संधी मिळाली. वरील तरतुदींचे विश्लेषण करताना, या न्यायालयाने असे नमूद केले आहे की जर दुरुस्ती विनिर्दिष्ट पालनाच्या एवजी किंवा च्या शिवाय नुकसान भरपाईच्या अनुतोषाशी संबंधित असेल, जिथे वादीने त्याचा विनिर्दिष्ट पालनाचा अनुतोष सोडला नसेल तर, न्यायालय कार्यवाहीच्या कोणत्याही टप्प्यावर दुरुस्तीस परवानगी देईल कारण तो अधिनियम, १९६३ च्या कलम २१ अन्वये येणाऱ्या नुकसान भरपाईचा दावा आहे आणि ही दुरुस्ती कलम २१ च्या पोटकलम (५) च्या परंतुक अन्वये आहे. परंतु, या न्यायालयाने सावधगिरीचा इशारा देत असे म्हणटले आहे की, जर दुरुस्तीद्वारे विनिर्दिष्ट पालनासाठी च्या दाव्याचे रूपांतर कराराच्या उल्लंघनासाठीच्या नुकसानभरपाईसाठी केले गेले असेल, ज्या प्रकरणात भारतीय संविदा अधिनियमाचे कलम ७३ ला आवाहन करण्यात आले आहे, तर भिन्न आणि कमी उदार मानके लागू होतात आणि नंतर ही दुरुस्ती दिवाणी प्रक्रिया संहिता आ. ०.६ नि. १७ च्या अनुशासनाखाली आहे. या न्यायालयाने पुढे असे मत व्यक्त केले आहे की जेव्हा वादीने त्याच्या पर्यायाने विनिर्दिष्ट

अनुतोष अशक्य केला असेल तर कलम २१ त्याला नुकसान भरपाई मागण्याचा अधिकार देत नाही. असेही मत मांडले जाते की भारतीय कायद्यात जेव्हा करार, वादीची कोणतीही चूक नसताना, पालनासाठी अशक्य होतो, तेव्हा कलम २१ विनिर्दिष्ट पालनाच्या ऐवजी आणि बदल्यात नुकसान भरपाई देण्यास आणि बदलण्यास शक्य करते.

६३. त्यामुळे अधिनियम १९६३ चे कलम २१ च्या व्याप्ती आणि कक्षेच्या संदर्भात कायदेशीर स्थिती या न्यायालयाच्या वरील निर्णयाच्या गुणोत्तरानुसार स्पष्ट आणि अधिक स्पष्ट आहे.

६४. मूळ वादपत्रातील वादींनी विक्रीच्या कराराच्या विनिर्दिष्ट पालनासाठीचा हुकूमनामा व्यतिरिक्त नुकसान भरपाईसाठी दावा केला. त्यामुळे काटेकोरपणे बोलायचे झाले तर अधिनियम १९६३ च्या कलम २१ मधील तरतुदी सध्याच्या प्रकरणातील वस्तुस्थितीकडे आकर्षित होत नाहीत. केवळ रु. १,०१,००,०००/- पर्यंत निर्बंधित असलेल्या मूळ वादपत्रात मूळ मागणी केलेल्या नुकसान भरपाईपेक्षा वाढीव नुकसान भरपाई मिळावी हा वादपत्रात दुरुस्ती मागण्याचा वादीचा हेतू असल्याचे दिसून येते. वरील हेतू तेव्हा स्पष्ट होतो जेव्हा दुरुस्तीची विनंती करणाऱ्या अर्जात केलेल्या ठाम विधानांचा विचार केला जातो, ज्यात वादिनी असे म्हंटले आहे की, गेल्या ३० वर्षांत दाव्यातील मालमत्तेच्या मूल्यात प्रचंड वाढ झाली आहे ज्याचा नुकसानीच्या प्रमाणावर, नुकसान भरपाई, अपीलकर्ता / प्रतिवादीने कराराचे उल्लंघन केल्याबद्दल मागितलेला अनुतोष यावर विपरीत परिणाम झाला आहे, वादीच्या म्हणण्यानुसार नुकसान भरपाईची रक्कम मूळ वादपत्रात दावा केल्याप्रमाणे रु. १,०१,००,०००/- वरून ४००,०१,००,०००/- या वादपत्राच्या खटल्यात गैरवाजवी विलंबामुळे होत असल्यास आवश्यक आहे ज्याचा पूर्वी अंदाज नव्हता, ज्यामुळे वर्षानुवर्षे वादींचे अधिक

नुकसान झाले आहे आणि म्हणून त्यांनी नुकसान भरपाईची रक्कम वर नमूद केल्याप्रमाणे सध्याच्या मूल्यापर्यंत १,०१,००,०००/- रुपयांवरून वाढविण्याची मागणी केली आहे.

६५. तथापि, वर नमूद केलेल्या दोन परंतुकांच्य संदर्भात अपीलकर्त्याची बाजू मांडणाऱ्या विद्वान वकिलाचा युक्तिवाद अतिशय असामान्य आहे. युक्तिवाद असा आहे की, विनिर्दिष्ट पालनासाठी दाखल केलेल्या वादपत्रात दुरुस्ती करण्यास वादीला परवानगी देण्याचा न्यायालयाचा अधिकार अधिनियम, १९६३ च्या कलम २१ आणि २२ मधून उत्पन्न होतो आणि अधिनियम १९६३ च्या कलम 21 च्या पोटकलम (५) मधील परंतुकामुळे वादीला वादपत्रात दुरुस्ती करण्याचा अधिकार देत, जर वादीने नजरचुकीने किंवा अन्यथा नुकसान भरपाईसाठी प्रार्थना केली नसेल तर. सध्याच्या प्रकरणात वादीने वादपत्रात नुकसान भरपाईसाठी विशिष्ट विनंती केली असल्याने नंतर जर त्याला त्या भागामध्ये दुरुस्ती करण्याची मागणी केली तर, अधिनियम १९६३ चे कलम २१ मधील पोटकलम (५) असे करण्यासाठी न्यायालयासाठी अधिरोध असू शकत. अपीलकर्त्यांच्या बाजूने उपस्थित असलेल्या विद्वान वकिलांच्या या युक्तिवादात आम्हाला कोणतीही योग्यता आढळत नाही.

६६. उपरिनिर्दिष्ट दोन परंतुक वादीला त्याच्या वादपत्रात दुरुस्ती करण्यास परवानगी देण्याच्या प्रश्नांशी संबंधित आहे. असे नाही की, या दोन परंतुकानच्या अनुपस्थितीत, वादीला वाढीव नुकसान भरपाईसाठी अनुतोष सादर करून त्याच्या वादपत्रात दुरुस्ती कायद्याने अनुज्ञेय नाही. दिवाणी प्रक्रिया संहिता आदेश ६ नियम १७ एखाद्या पक्षकाराला अशा पद्धतीने आणि न्याय असेल अशा अटींवर त्याच्या वादपत्रात बदल किंवा दुरुस्ती करण्याची परवानगी देण्याचा अधिकार न्यायालयाला प्रदान करतो. हा नियम एवढ्यावरच थांबत नाही, तर तो पुढे असे म्हणतो की, अशा सर्व सुधारणा कराव्यात ज्या पक्षाकरांमधील

वादातील खरा प्रश्न निश्चित करण्याच्या हेतूने आवश्यक आहे. हे लक्षात घेणे समर्पक आहे की एखाद्या पक्षकाराला त्याच्या वादपत्रात दुरुस्ती करण्याची परवानगी देण्याचा अधिकार न्यायालयाला आपल्या विवेकाने देणारी ही तरतूद *विनिर्दिष्ट अनुतोष (दुरुस्ती) अधिनियम, १९६३* लागू झाला तेव्हापासूनच कायद्याच्या पुस्तकात आधीपासून होती. त्यामुळे असे गृहीत धरता येईल की, जेव्हा नंतरचे विधीविधान (कायदा) ऐरणीवर होता, तेव्हा संसदेला वादपत्राच्या दुरुस्तीला परवानगी देण्याच्या न्यायालयाच्या या अधिकाराची जाणीव होती. त्यामुळे अधिनियम, १९६३ मधील तरतुदीनुसार *विनिर्दिष्ट पालनाच्या दाव्याचे दिवाणी प्रक्रिया संहितेच्या तरतुदीनुसार शासित केला जाणार नाही*, असा आग्रह यशस्वीपणे करता येणार नाही. त्यामुळे हे स्पष्ट आहे की, दाव्याला दिवाणी प्रक्रिया संहितेच्या आदेश ६ नियम १७ मध्ये समाविष्ट तरतुदी लागू होतील आणि वादी जे यापूर्वी नुकसान भरपाईसाठी अनुतोषाचा समावेश करण्यात चुकले आहेत किंवा ज्यांनी नुकसान भरपाईसाठी अनुतोषाचा समावेश केला आहे, परंतु त्यात दुरुस्ती करण्याची मागणी केली आहे, ते दुरुस्तीद्वारे हे अनुतोष मांडण्यासाठी न्यायालयाची परवानगी मागू शकतात.

६७. हे लक्षात घेणे महत्वाचे आहे की, अधिनियम १९६३ मधील कलम २१ चे पोटकलम (५) हे मूळात अधिनियम १९६३ च्या तरतुदीं अन्वये तशा कोणत्याही वादकथनाच्या अभावी *विनिर्दिष्ट अनुतोषाच्या दाव्यात न्यायालयाला नुकसान भरपाई देण्याचा अधिकार होता का?* हा संभ्रम दूर करण्यासाठी मांडण्यात आले होते. अधिनियम १९६३ लागू होण्यापूर्वी विधी आयोगाने आपल्या नवव्या विधी आयोगाच्या अहवालात उच्च न्यायालयाने व्यक्त केलेल्या वेगवेगळ्या मतांचा संदर्भ देताना अशी शिफारस केली होती की,

जोपर्यंत योग्य वादप्रतिवादाद्वारे दावा केला जात नाही तोपर्यंत नुकसान भरपाईचा हुक्मनामा कोणत्याही परिस्थितीत करण्यात येऊ नये.

६८. **आर्य प्रदेशक प्रीतनिधी सभा, सिंध, पंजाब आणि बिलोचिस्तान विरुद्ध लाहोरी मल अँड अन्य.** , (१९२४) ६ लाह एलजे २८६ : एआयआर १९२४ लाह. ७१३ लाहोर या प्रकरणात उच्च न्यायालयाने असे मत व्यक्त केले होते की, जरी वदिनी आपल्या वादपत्रात किंवा लेखी सादर निवेदनात नुकसानभरपाईची विशिष्ट रीतीने मागणी केली नसल्यास विनिर्दिष्ट पालनाच्या ऐवजी किंवा त्या शिवाय नुकसान भरपाई प्रदान करण्याचा न्यायालयाला अधिकार आहे. याउलट, **सोमासुंदरम चेट्टीआर विरुद्ध चिदंबरम चेट्टीआर**, एआयआर १९५१ मद्रा. २८२ या प्रकरणात मद्रास उच्च न्यायालयाने अस मत व्यक्त केला आहे की, नुकसान भरपाईसाठी विशिष्ट दावा केल्याशिवाय न्यायालय नुकसान भरपाई देऊ शकत नाही.

६९. **सोमासुंदरम चेट्टीआर** (उपरोल्लेखित) प्रकरणात मद्रास उच्च न्यायालयाने असे मत व्यक्त केले आहे की विशिष्ट वादपत्राशिवाय विनिर्दिष्ट पालनासाठीच्या दाव्यात नुकसानभरपाईचा दावा करण्यास परवानगी न देण्याची कारणमीमांसा या तत्त्वावर आधारित आहे की वादीने नुकसानभरपाईसाठी आपला दावा प्रस्थापित केला पाहिजे आणि प्रतिवादीला एक नोटीस दिली पाहिजे आणि त्याअनुषंगाने दावा केलेले नुकसान जास्त आहे किंवा वादीला कोणतेही नुकसान झाले नाही याचा पुरावा दाखल करण्याची संधी आहे.

७०. आमचे अंतिम निष्कर्ष खालील प्रकारे सारांशित केले जाऊ शकतात:

(१) दिवाणी प्रक्रिया संहिता आदेश २ नियम २ नंतरच्या दाव्याविरुद्ध एक अडथळा म्हणून कार्य करते जर त्याच्या अर्जासाठी आवश्यक अटींची पूर्तता झाली आणि वादपत्राच्या दुरुस्तीचे क्षेत्र त्याच्या जास्त कक्षेपलिकडे येते. त्यामुळे दिवाणी प्रक्रिया

संहिता आदेश २ नियम २ अंतर्गत रोधीत दुरुस्तीच्या युक्तिवाद अशाप्रकारे चुकीचा आहे आणि म्हणूनच नकारात्मक आहे.

(२) वादातील खरा प्रश्न ठरविण्यासाठी आवश्यक असलेल्या सर्व दुरुस्त्यायांना मंजूरी द्यावी लागेल, परंतु त्यामुळे दुसऱ्या बाजूच्या पक्षकारावर अन्याय होणार नाही किंवा पूर्वग्रह निर्माण होणार नाही. हे अनिवार्य आहे जसे की दिवाणी प्रक्रिया संहितेच्या आदेश ६ नियम १७ च्या नंतरच्या भागात "असेल" या शब्दाच्या वापरावरून स्पष्ट होते.

(३) दुरुस्तीच्या प्रार्थनेला मंजूरी देण्यात यावी -

१. पक्षकारांमधील वादाचा प्रभावी आणि योग्य निर्णय घेण्यासाठी दुरुस्ती आवश्यक असल्यास, आणि

२. परंतु, कार्यवाहीची बहुविधता टाळण्यासाठी,

(अ) दुरुस्तीमुळे विरुद्ध पक्षकारावर अन्याय होत नाही,

(ब) दुरुस्तीद्वारे, दुरुस्तीची मागणी करणारे पक्षकार, दुसऱ्या बाजूच्या पक्षकाराला अधिकार प्रदान करत आहे. त्या पक्षकाराद्वारा केलेली कोणतीही स्पष्ट कबुली मागे घेण्यासाठी मागणी करीत नाही, आणि

(क) दुरुस्ती कालबाह्य दावा उपस्थित करत नाही, परिणामी (विशिष्ट परिस्थितीत)

मिळणारी मौल्यवान अधिकाराची दुसरी बाजू काढून घेतली जाते.

(४) दुरुस्तीसाठीच्या प्रार्थनेला सामान्यतः मंजूरी देणे आवश्यक आहे जोपर्यंत

१. दुरुस्तीद्वारे, कालबाह्य दावा प्रस्तूत करण्याचा प्रयत्न केला जातो, अशा परिस्थितीत दावा मुडतबाह्य असेल ही वस्तुस्थिती विचारासाठी महत्वाचा घटक बनते,

२. दुरुस्तीमुळे दाव्याचे स्वरूप बदलते,

३. दुरुस्तीसाठीची प्रार्थना असद्भावपूर्वक आहे, किंवा

४. दुरुस्तीमुळे विरुद्ध पक्षकार वैध बचाव गमावते.

(५) वादपत्रात दुरुस्ती करण्याची प्रार्थना हाताळताना, न्यायालयाने अति तांत्रिक दृष्टिकोन टाळला पाहिजे आणि सामान्यतः उदारमतवादी असणे आवश्यक आहे, विशेषतः जेथे विरोधी पक्षकराला खर्चाने भरपाई दिली जाऊ शकते.

(६) जेथे दुरुस्ती न्यायालयाला वादाचा अचूकपणे विचार करून शक्य करील आणि अधिक समाधानकारक निर्णय देण्यास मदत करील, तेथे दुरुस्तीची विनंती मंजूर करण्यात यावी.

(७) जिथे मुदतबाह्य दाव्याचे कारण न मांडता केवळ अतिरिक्त किंवा नवीन दृष्टिकोन मांडण्यासाठी दुरुस्तीची मागणी केली असेल, तेव्हा दुरुस्ती मुदत संपल्यानंतरही मंजूरीस पात्र आहे.

(८) जेथे वादपत्रातील महत्वाच्या तपशीलांची अनुपस्थिती दुरुस्त करण्याचा हेतू आहे तेथे दुरुस्तीस न्याय्य मंजूरी दिली जाऊ शकते.

(९) केवळ दुरुस्तीसाठी अर्ज करण्यास विलंब करणे हे प्रार्थना नामंजूर करण्याचे ऐकमेव कारण नाही. जेथे विलंबाची बाजू वादातीत आहे तेथे दुरुस्तीची विनंती

मंजूर केली जाऊ शकते आणि मर्यादेचा मुद्दा निर्णयासाठी स्वतंत्रपणे तयार केला जाऊ शकतो.

(१०) जेथे दुरुस्ती दाव्याचे स्वरूप किंवा दाव्याचे कारण बदलते, जेणेकरून वादपत्रात उभ्या केलेल्या खटल्यापेक्षा पूर्णपणे नवीन खटला उभा करता येईल, तेथे दुरुस्ती नामंजूर करण्यात यावी. तथापि, जेथे मागणी केलेली दुरुस्ती केवळ वादपत्रातील अनुतोषाच्या संदर्भात आहे आणि वादपत्रात आधीच मांडलेल्या तथ्यांवर प्रतिपादित आहे, तेथे सामान्यतः दुरुस्तीस मंजूरी देणे आवश्यक आहे.

(११) जेथे संपरिक्षा सुरू होण्यापूर्वी दुरुस्तीची मागणी केली आहे, तेथे न्यायालयाला उदार दृष्टिकोन अवलंबणे आवश्यक आहे. विरुद्ध पक्षकाराला दुरुस्तीनंतर प्रकरण मांडण्यासाठी संधि प्राप्त झाली असती ही बाब न्यायालयाने हे लक्षात ठेवणे आवश्यक आहे. त्यामुळे जेथे दुरुस्तीची परिणती, विरुद्ध पक्षकाराला अपरिमित बाधा उत्पन्न निर्माण होणार नसेल किंवा दुरुस्तीची मागणी करणाऱ्या पक्षकाराला कबुली (मान्यते) मुळे जो फायदा मिळाला असता, त्या पासून विरुद्ध पक्षकार वंचित होणार नसेल, तर दुरुस्ती मंजूर करणे आवश्यक आहे. त्याचप्रमाणे पक्षकारां संदर्भात वादातील मुख्य मुद्द्यांवर न्यायालय प्रभावीपणे निर्णय देण्यासाठी, जेथे दुरुस्ती करणे आवश्यक आहे, तेथे, दुरुस्तीला मंजूरी देण्यात यावी. (पहा **विजय गुप्ता विरुद्ध गगनिंदर के. गांधी आणि इतर**, २०२२ एससीसी ऑनलाइन दिल्ली १८९७)

७१. या प्रकरणाचा एकंदरीत विचार करता वादीच्या सांगण्यावरून दाखल करण्यात आलेल्या दुरुस्ती अर्जाला मान्यता देणाऱ्या विद्वान एकल न्यायाधीशांनी दिलेल्या आदेशाला कायम करत उच्च न्यायालयाच्या खंडपीठाने दिलेल्या आक्षेपित आदेशात आम्ही अडथळा आणू नये, अशी आमची खात्री पटवली आहे.

७२. परिणामी, हे अपील निष्फळ ठरते आणि याद्वारे खर्चाबाबत कोणत्याही आदेशावीना फेटाळण्यात येत आहे.

७३. प्रलंबित अर्ज, असल्यास, तो निकाली काढण्यात येतो.

X-X-X-X-X-X-X-X

अस्वीकरण

या न्यायनिर्णयाच्या मराठी भाषेतील या अनुवादाचा वापर हा पक्षकारास त्याच्या तिच्या मातृभाषेमध्ये त्याचा अर्थ समजून घेण्यापुरताच मर्यादित राहील आणि त्याचा इतर कोणत्याही कारणाकरता वापर करता येणार नाही तसेच इंग्रजी भाषेतील न्यायनिर्णय हाच सर्व व्यावहारिक आणि कार्यालयीन वापराकरिता विश्वसनीय असेल आणि तोच त्यातील आदेशाच्या निष्पादन आणि अंमलबजावणी करता वैध मानला जाईल.

X-X-X-X-X-X-X-X